

De sanering van de Amsterdamse Jodenbuurt, 1900-1940

Mandy Hakker
Aletta Jacobsplantsoen 64
2253 RK Voorschoten
Studentnummer: 10542795

Masterscriptie
Cultuurgeschiedenis en Sociale Geschiedenis
Universiteit van Amsterdam
Begeleider: dr. C.M. Lesger
Tweede lezer: Prof. dr. W.H. Willems
2 juli 2015

1:1250

11 gnd. post.

Gestochte percelen

17/12, 28/4/23, 1923, 1924
Rest gestocht 1923 gnd.

80.81

Kad. Sectie P.

ZONE B

ING VAN 1920)

Gen. Doaw en Woningtoezicht.
Jani. 1926.

*Doornik
1926*

Gezien, de Insp.

Afbeelding op voorblad: Buurtbewoners kijken toe bij de sloop van de panden op de Houtkopersburgwal. Bron: SAA, Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting en rechtsvoorganger: glasnegatieven (5293.FO), inv. nr. 5293FO002078 (Beeldbank).

Afbeelding eerste pagina: Kaart van de Jodenbuurt voor de sanering. Met groene kleur zijn aangegeven de panden die tussen 1912 en 1927 werden gesloopt. Bron: SAA, Archief van de Dienst Bouw en Woningtoezicht: kaarten (10040), inv. nr. 178.

Afbeelding tweede pagina: Kaart van de Jodenbuurt na de sanering van Uilenburg en Valkenburg. Bron: SAA, Archief van de Dienst Bouw en Woningtoezicht: kaarten (10040), inv. nr. 181.

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Hoofdstuk 1. Het verbeteringsplan voor de Jodenbuurt	11
1.1 De bebouwing	12
1.2 De bewonerssamenstelling	13
1.3 Doorbraakplannen	15
1.4 De verbetering van de volkshuisvesting.....	18
1.5 Demping van de Markengracht.....	20
1.6 Het verbeteringsplan.....	23
1.7 Conclusie.....	25
Hoofdstuk 2. Het saneringsplan voor Uilenburg	27
2.1 Het voorlopig onteigeningsplan	27
2.2 Onbewoonbaarverklaring van woningen.....	29
2.3 Het definitieve onteigeningsplan.....	34
2.4 Conclusie.....	37
Hoofdstuk 3. De verplaatsing van de bewoners van Uilenburg	39
3.1 Het vertrek van de eerste bewoners.....	39
3.2 Woningnood.....	41
3.3 Gemeentelijke woningbouw.....	41
3.4 Wonen in de Transvaalbuurt.....	45
3.5 De sloop van Uilenburg.....	49
3.6 Conclusie.....	49
Hoofdstuk 4. De sanering van Valkenburg en het algemeen saneringsplan	50
4.1 Politieke verhoudingen in het Interbellum.....	50
4.2 Woningbouw voor de bewoners van Valkenburg.....	52
4.3 Onteigening en onbewoonbaarverklaring op Valkenburg.....	58
4.4 De verplaatsing van de bewoners.....	62
4.5 Het algemeen saneringsplan.....	63
4.6 Conclusie.....	67
Conclusie	68
Geraadpleegde werken	73

Inleiding

‘De Wijk, waar ons Volk eeuwen heeft gewoond
Bij smal bestand van dagelijkschen handel,
Maar duldend steeds in wisselenden wandel,
Wordt door de felle sloopers neergeslagen.
Menig moe Man, die schaars zijn Wijk verliet,
Ontruimt zijn steeg, verbitterd van verdriet,
En kind'ren, als een bleek bloeisel verkwijnd,
Herbloeien in hun open lichte dagen,
Het Leven streeft: een oude Wijk verdwijnt.’¹

Ter ere van de bloemendag van het Joods Nationaal Fonds werd in 1916 de tentoonstelling *Het verdwijnend Amsterdamsch Ghetto in beeld* gehouden in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Om het Joods-nationale aspect te benadrukken, was niet gekozen voor de term ‘Jodenbuurt’, maar voor het beladen begrip ‘ghetto’, dat historisch eigenlijk niet in overeenstemming was met de feiten. Hoewel de Joodse bevolking van Amsterdam eeuwenlang in een klein aantal wijken bijeen woonde, was zij daartoe nooit gedwongen. Op de tentoonstelling waren meer dan vijftienhonderd voorwerpen bijeengebracht om het Joodse leven te herdenken, waaronder foto’s, etsen, middeleeuwse handschriften, een muntencollectie en religieuze objecten.² In het gedicht ‘Een joodsche tentoonstelling (Het verdwijnend Ghetto)’ verwoordde Jacob Israël de Haan de stemming over de verdwijning van de Jodenbuurt. Het besef was ontstaan dat met de sloop van Uilenburg, de wijk die de kern van de Amsterdamse Jodenbuurt vormde, ook een einde kwam aan het Joodse leven.³ Bij een deel van de Joodse bevolking bracht dat gevoelens van weemoed en nostalgie teweeg.

De tentoonstelling was een groot succes. In één week kwamen er vierduizend mensen op af. Maar niet iedereen keek op dezelfde manier tegen de sanering van de Jodenbuurt aan. In het weekblad *De Kunst* verscheen een kritische beschouwing over de tentoonstelling:

‘Men zag er allerlei ouds en belangwekkends en kunstzinnigs en kunsthistorisch op het gebied van Joodsche ethiek en Joodschen godsdienst, - en niemand schijnt op de gedachte te zijn gekomen hoe dóm dat eigenlijk was. Het verdwijnend Amsterdamsche „ghetto”, - alsof er ooit te Amsterdam een „ghetto” is geweest, en, alsof wat men op de tentoonstelling te zien gaf wel ooit verdwijnen zàl...’⁴

Wat volgens de auteur wel bezienswaardig was in de Jodenbuurt en op het punt stond te verdwijnen, waren de oude woningen, die door hun bouwvalligheid een schilderachtig aanzien hadden gekregen. Op eenzelfde manier keek Bernard Houthakker tegen de sanering van Uilenburg aan. In 1916

---

¹ Jacob Israël de Haan, ‘Een joodsche tentoonstelling (Het verdwijnend ghetto) door Jacob Israël de Haan’, *De Beweging* 12 (1916) 97-104, aldaar 98.

² Jaap Meijer, *Het Joodse boek in vooroorlogs Mokum: nalezing: herinneringen met een bijmaak* (Amsterdam 1999) 9.

³ Hoewel betwijfeld kan worden of het leven in de Jodenbuurt nog wel zo typisch Joods was als de organisatoren van de tentoonstelling dat voorstelden.

⁴ ‘Ghetto’, *De Kunst; een algemeen geïllustreerd en artistiek weekblad* 8, 437 (1916) 413-415, aldaar 413.

organiseerde hij de expositie *Verdwijnend Oud-Amsterdam*. Op die expositie werden Amsterdamse stadsgezichten getoond, getekend door Martin Monnickendam. De sanering van Uilenburg verscheen hier in het kader van de stedelijke ontwikkeling van Amsterdam. J.H. Rössing verzorgde tekst bij de tekeningen, in het gelijknamige boekje *Verdwijnend Oud-Amsterdam* (1916). Hij lichtte daarin toe waarom het volgens hem ten einde liep met het oude gedeelte van de stad, waartoe ook Uilenburg behoorde:

‘Uitbreiding der stad, verandering en toeneming van verkeer, eischen van welstand en gezondheid, hebben het noodzakelijk gemaakt en maken het nog steeds noodzakelijk, dat oude huizen vallen, geheele buurten verdwijnen met opoffering van veel schoons en karakteristieks.’⁵

De oude Jodenbuurt paste niet meer in de moderne stad die Amsterdam was geworden.

Bovenstaande factoren hebben volgens historici ook bijgedragen tot de opkomst van de planmatige, door de overheid geleide stadsontwikkeling rond 1900. In *De modernisering van de stad 1850 - 1914. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland* (2008) beschrijft Len de Klerk de groei van de planmatige stadsontwikkeling tegen de achtergrond van dynamische maatschappelijke omstandigheden. Van de talloze voorbeelden van stadsplannen die de Klerk geeft, zijn de meeste uitbreidingsplannen. Toch moeten volgens De Klerk ook de saneringsplannen voor binnensteden tot de planmatige stadsontwikkeling gerekend worden.⁶ In *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot vinex-wijk* (2003) stellen De Kerk en Hans van der Cammen zelfs dat de plannen voor regelmatige stadsuitbreiding samenhang met saneringsplannen toonden.⁷ De voorbeelden die De Klerk van saneringsplannen geeft zijn echter op één hand te tellen.⁸ Aan de sanering van de Amsterdamse Jodenbuurt gaat hij geheel voorbij. Waarschijnlijk is de reden hiervoor dat voor de Tweede Wereldoorlog slechts incidenteel saneringsplannen werden gemaakt.⁹ Als er iets van een saneringsplan terecht kwam, dan ging het om een bescheiden aantal woningen, merkt ook R.B. Jobse op: ‘De gemeente van Amsterdam waagde zich niet aan een integrale aanpak van een grote probleemwijk als de Jordaan.’¹⁰ De sanering van de Amsterdamse Jodenbuurt blijkt bijzonder te zijn binnen de praktijk van de vooroorlogse stadsontwikkeling. Voor de sanering waren op Uilenburg 866

---

⁵ J.H. Rössing, *Het verdwijnend “Oud-Amsterdam”* (Amsterdam 1916) 5.

⁶ Len de Klerk, *De modernisering van de stad 1850 – 1914. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland* (Rotterdam 2008) 16.

⁷ Hans van der Cammen en Len de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot vinex-wijk* (Utrecht 2003) 77: ‘De plannen voor regelmatige stadsuitbreiding toonden drie grote vernieuwingen: (1) stadsuitbreiding als totaalontwerp gebaseerd op technische en sociaal-statistische analyses; (2) samenhang tussen uitbreidingsplannen en saneringsplannen; (3) een samenhangende stedelijke infrastructuur van brede straten en ceintuurbanen.’

⁸ De Klerk, *De modernisering van de stad 1850 – 1914*, 188: De voorbeelden die De Klerk geeft van de sanering van binnensteden zijn de onteigening van een wijk in Rotterdam in 1886 en de onteigening van de Arnhemse krottenbuurt Klarendal in 1892.

⁹ Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 179.

¹⁰ R.B. Jobse, ‘Van kelderwoning tot hoogbouwflat. Honderd jaar bouwen en wonen in Amsterdam’, in: G.A. De Bruijne, J. Buit en M.W. Heslinga e.a. (red.), *Wonen, werken en verkeer in Amsterdam, 1880 – 1980. Bijdrage tot de sociale geografie en planologie* (Meppel 1980) 19-103, aldaar 54.

woningen en in 1933 nog 120, waarvan 72 door de Gemeente gebouwd. In 1927 waren op het naastgelegen eiland Marken (later Valkenburg genoemd) 581 woningen en in 1932 nog 129.¹¹ De omvang van de sanering van de Jodenbuurt kan dus allerminst bescheiden worden genoemd.

Waarom de Jodenbuurt, als één van de weinige woonwijken in de binnenstad van Amsterdam vóór de Tweede Wereldoorlog op de schop ging, is niet helemaal duidelijk. De maatregelen die de Gemeente nam tot de sanering van de Jodenbuurt (de onbewoonbaarverklaring en onteigening van woningen) komen in diverse studies aan bod.¹² Maar het planningsproces is in zijn geheel nog niet eerder onderzocht. Daarom zal in deze scriptie antwoord worden gegeven op de vraag welke factoren een rol speelden in het planningsproces van de sanering van de Amsterdamse Jodenbuurt in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Met het begrip ‘sanering’ wordt hier de door de overheid geïnitieerde verandering van de ruimtelijke inrichting van bebouwd terrein bedoeld. De verandering van de ruimtelijke inrichting van de Jodenbuurt werd voor de Tweede Wereldoorlog meestal aangeduid als een verbetering. Het is echter goed om ervan bewust te zijn dat de verandering misschien niet door iedereen als een verbetering werd ervaren.

De plannen van de Gemeente tot de sanering van de Jodenbuurt zullen in deze scriptie vanuit een brede maatschappelijke context worden benaderd. Dat is nodig, omdat, zoals De Klerk argumenteert, stadsontwikkeling wordt aangedreven door maatschappelijke behoeften in nieuwe omstandigheden en door nieuwe eisen die aan oplossingen worden gesteld.¹³ Daarnaast vinden planning en besluitvorming plaats binnen het kader van bestuurlijke organisatie, dat aan verandering onderhevig is. Hieronder zullen de omstandigheden waaronder de stadsontwikkeling opkwam en waardoor planning en besluitvorming worden beïnvloed nader worden gedefinieerd.

De Klerk wijst op twee krachten van institutionalisering die een draagvlak creëerden voor de opkomst van de planmatige stadsontwikkeling. De eerste was de toenemende politieke aandacht voor de eisen en behoeften in de samenleving; de tweede kracht bestond uit ontwikkelingen in het vakgebied zelf. De wederzijdse doordringing van maatschappij en staat resulteerde in de herverdeling van taken, bevoegdheden en verantwoordelijkheden tussen de particuliere en de publieke sector, ten gunste van de laatste. Tegelijkertijd ging de overheid steeds meer eisen stellen aan de stadsontwikkeling. Zij stelde regels op waarmee bijvoorbeeld de minimum straatbreedte, de toelating van licht en lucht in woningen en de scheiding van functies in de stad werden vastgesteld. De overheid deed een toenemend beroep op de wetenschap om haar ‘objectieve’ normen te verschaffen. De normen werden afgeleid van abstracte en theoretisch beredeneerde doelen. De conceptualisering van

---

¹¹ Wim van den Berg e.a., *Uilenburg, Valkenburg, Rapenburg. Rapport leeronderzoek derdejaars sociaal-geografen, over sanering* (z.p. 1973) 21-22.

¹² De sanering van de Jodenbuurt komt aan bod in de volgende publicaties: Van den Berg, *Uilenburg, Valkenburg, Rapenburg*, 19-23; Egbert Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien: 125 jaar sociale woningbouw in Amsterdam* (Amsterdam 1985) 93-94; Hans Stoovelaar, *Uilenburg 70 jaar. Het eiland en de werf Uilenburg van 1926-1996* (Amsterdam 1996).

¹³ De Klerk, *De modernisering van de stad 1850 – 1914*, 290.

stedebouw heeft volgens De Klerk ertoe geleid dat ruimtelijke ordening vanaf het begin van de twintigste eeuw steeds meer een zaak van deskundigen werd, dat de afstand tussen de alledaagse ruimte van de burger en de conceptuele ruimte van deskundigen toenam en dat de deskundigen voor (nog onopgemerkte) problemen langs theoretische en methodische weg universeel toepasbare oplossingen beredeneerden.¹⁴ In deze scriptie zal worden nagegaan of de wederzijdse doordringing van maatschappij en staat en de standaardisatie in de stedebouw ook een rol speelden in de totstandkoming van de gemeentelijke plannen voor de Jodenbuurt.

De processen van voorbereiding, besluitvorming en uitvoering van de plannen tot sanering van de Jodenbuurt zullen in deze scriptie eveneens in een groter kader worden geplaatst. Volgens De Klerk zijn planning en besluitvorming gevormd door en gebonden aan de staatsorde en rechtsorde, de economische orde en de sociale orde.¹⁵ Om de besluiten van gemeentebestuurders over de sanering van de Jodenbuurt te kunnen doorgronden, moeten die dus ook in context van economische, politieke en bestuursrechtelijke omstandigheden worden beschouwd. Daarnaast moet er rekening mee worden gehouden dat maatschappelijke omstandigheden eveneens het resultaat van de sanering van de Jodenbuurt beïnvloedden. Bovendien zal in deze scriptie worden aangetoond dat saneringsplannen ook werden beïnvloed door de ervaring die de Gemeente al had met de uitvoering van saneringsplannen.

De plannen tot de sanering van de Jodenbuurt kunnen ook vanuit een sociaal-culturele invalshoek worden benaderd. De Jodenbuurt onderscheidde zich van andere woonwijken doordat daar een specifiek deel van de Amsterdamse bevolking bijeen woonde, namelijk het armere deel van de Joodse bevolking. Dat gegeven roept de vraag op of de beeldvorming van de gemeentebestuurders over het ‘ghetto-leven’, zoals de organisatoren van de tentoonstelling dat verwoordden, de plannen tot sanering van de Jodenbuurt hebben beïnvloed. Om die vraag te beantwoorden zal in deze scriptie onderzocht worden hoe de bewoners van de Jodenbuurt waren betrokken in de plannen tot de sanering van de Jodenbuurt. In haar proefschrift *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (1987) heeft ook Selma Leydesdorff zich afgevraagd of de wantoestanden die heersten in de oude Jodenbuurt, ‘waar op de eilanden Marken, Uilenburg en Rapenburg de armste der armen woonden in nauwe stegen, vuile huizen, krotten, verstoken van enig sanitair comfort’, te maken hadden met het soort mensen dat daar woonde: ‘Ging het om het andere geloof, had de bevolking die daar woonde een andere sociale structuur, of werd het veroorzaakt door de andere cultuur?’¹⁶ Leydesdorff argumenteert dat politici trachtten het Joodse proletariaat te beschaven om de wantoestanden in de Jodenbuurt te bestrijden en de mensen op te voeden tot een leefwijze die weinig plaats liet voor cultureel onderscheid.¹⁷

Voor het onderzoek naar de plannen tot de sanering van de Amsterdamse Jodenbuurt vormt het

---

¹⁴ Ibidem, 294-296.

¹⁵ Ibidem, 17, 292-293.

¹⁶ Selma Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987) 60.

¹⁷ Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 133.

Gemeentebled de belangrijkste bron. Daarin zijn de voorstellen van Burgemeester en Wethouders (B en W), de beraadslagen en de besluiten van de gemeenteraad opgenomen. Aan de hand van secundaire literatuur zullen de plannen in context worden geplaatst. Daarnaast zijn de archieven van de Dienst der Publieke Werken en de Dienst voor het Bouw- en Woningtoezicht geraadpleegd voor aanvullende informatie over de voorbereiding en uitvoering van de plannen tot sanering van de Jodenbuurt. Tot slot zijn diverse kranten en tijdschriften geraadpleegd om inzicht te krijgen in de manier waarop de plannen voor de Jodenbuurt door het grote publiek werden ontvangen.

In het eerste hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag wat de aanleiding was voor het ontwerp van een verbeteringsplan voor de Jodenbuurt. De ruimtelijke ontwikkeling van de Jodenbuurt en de veranderingen in de bewonerssamenstelling zullen vanuit een lange termijn perspectief worden benaderd, omdat de problemen in de Jodenbuurt zich door de eeuwen heen opstapelden. Daarnaast komen de bestuursrechtelijke en politieke vernieuwingen aan bod die de totstandkoming van het ‘verbeteringsplan’ voor de Jodenbuurt mogelijk maakten. Tot slot wordt bezien welke oplossingen in het verbeteringsplan werden voorgesteld voor de problemen die zich in de Jodenbuurt voordeden.

Nadat de hoofdlijnen van de sanering van de Jodenbuurt in het verbeteringsplan waren vastgesteld, besloot wethouder Z. van den Bergh in 1910 om allereerst met de sanering van Uilenburg te beginnen. De sanering van de overige delen van de Jodenbuurt (Valkenburg, de Joden Houttuinen en Rapenburg) zou later volgen. In het tweede hoofdstuk staat het saneringsplan voor Uilenburg centraal. De voorstellen van B en W betreffende de sanering van Uilenburg en de besluiten van de gemeenteraad over deze voorstellen zullen in context worden geplaatst. Op die manier kan antwoord worden gegeven op de vraag welke factoren een rol speelden in het planningsproces van de sanering van Uilenburg.

In het derde hoofdstuk komt de uitvoering van het saneringsplan voor Uilenburg aan bod. Hierin wordt antwoord gegeven op de vraag welke oplossing de Gemeente zocht voor de problemen die zich voordeden bij de verplaatsing van de bewoners van Uilenburg. Door moeilijkheden bij de verhuizing van de bewoners werden de gemeentebestuurders ertoe gedwongen om zich met de herhuisvesting van de bewoners bezig te houden. Een omslag in het gemeentelijk beleid betreffende volkshuisvesting was nodig om de sanering van Uilenburg te kunnen volbrengen. Zowel de problemen die zich voordeden bij de verhuizing van de bewoners, als de middelen die de Gemeente besloot in te zetten om de problemen op te lossen, worden vanuit sociale, economische en politieke omstandigheden verklaard.

In het vierde hoofdstuk komen de saneringsplannen voor Valkenburg, de Joden Houttuinen en Foeliestraten aan bod. Het zal voornamelijk gaan over Valkenburg, omdat de sanering van de Joden Houttuinen maar voor de helft werd uitgevoerd. Van het oorspronkelijke plan om ook Rapenburg te saneren, werd afgezien. De voorstellen van B en W en besluiten van de raad zullen wederom in context worden geplaatst, zodat antwoord kan worden gegeven op de vraag welke factoren een rol speelden in het planningsproces van de sanering van Valkenburg, de Joden Houttuinen en

Foeliestraten. In dit hoofdstuk zal worden aangetoond dat de ervaring die gemeentebestuurders met de verplaatsing van de bewoners bij de sanering van Uilenburg hadden opgedaan, invloed uitoefende op de plannen tot sanering van Valkenburg. De confrontatie met de leefwereld van de bewoners van Uilenburg speelde daarbij een cruciale rol.

Hoofdstuk 1. Het verbeteringsplan voor de Jodenbuurt

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag wat de aanleiding was voor het ontwerp van het verbeteringsplan voor de Jodenbuurt. Het hoofdstuk begint met een beschrijving van de ontwikkeling in de ruimtelijke inrichting en de bewonerssamenstelling van de buurt vanaf het ontstaan van de Jodenbuurt aan het eind van de zestiende eeuw tot aan het begin van de twintigste eeuw. Daarna wordt aangegeven welke problemen architecten, sociaal betrokken burgers en het gemeentebestuur in de Jodenbuurt signaleerden. Vervolgens wordt verklaard hoe de woningtoestand in de Jodenbuurt onderwerp van gemeentepolitiek werd. Dat het gemeentebestuur de verantwoordelijkheid op zich ging nemen voor de verbetering van de volkshuisvesting was namelijk een nieuwe ontwikkeling, waar bestuurlijke en politieke veranderingen aan vooraf gingen. Tot slot wordt het verbeteringsplan toegelicht, om te zien welke oplossingen werden voorgesteld voor de problemen die zich in de Jodenbuurt voordeden.

Afbeelding 1.1 Bewerking van de 'Naaukeurige afbeelding van de wydvermaarde koopstadt Amsterdam', uitgegeven door Reinier en Josua Ottens in 1727. Binnen de rode lijn bevinden zich de wijken (Rapenburg, Uilenburg, Marken (Valkenburg) en Vlooienburg) die deel uitmaakten van de Jodenbuurt. Bron: SAA, Collectie Atlas Kok (10095), inv. nr. KOKA00133000001 (Beeldbank).

1.1 De bebouwing

Bij de tweede stadsuitbreiding in 1593 werden de eilanden Uilenburg, Marken (Valkenburg) en Rapenburg aangelegd aan de oostkant van Amsterdam. De gebieden werden van elkaar gescheiden door de Uilenburgergracht, Markengracht, Rapenburgwal en Houtkopersburgwal. Enkele jaren later werd het eiland Vlooienburg aangelegd aan de andere kant van de Sint Antoniesdijk. Oorspronkelijk had het gemeentebestuur Uilenburg, Valkenburg en Rapenburg bestemd voor bedrijven in de scheepsbouw, terwijl op Vlooienburg woningen werden gebouwd.¹⁸ Na de vierde vergroting van Amsterdam in 1663, verplaatsten de scheepsbouwbedrijven zich in oostelijke richting. Uilenburg, Valkenburg en Rapenburg werden toen volgebouwd met woningen. De stadsbestuurders waren ontevreden met de woningbouw op deze eilanden, omdat daarmee geen goede ruimtelijke ordening werd verkregen en evenmin een goede verdeling van functies over het grondoppervlak van de stad. Bovendien vreesden ze dat de armen door de grondbezitters ‘mette excessive duyrte van de erfven ende andersins [zouden worden] uytgeparst’.¹⁹

De stadsbestuurders konden de woningbouw niet tegenhouden. Uit een onderzoek dat A.M. Vaz Dias verrichte naar de registers van percelen die door de stad werden uitgegeven of verkocht, blijkt dat de grondeigenaren in de Jodenbuurt vrij waren om de bebouwing zelf te bepalen. In de verkoopvoorwaarden van de percelen in deze buurt, kwam, met uitzondering van de Batavierstraat op Uilenburg, nergens de gebruikelijke bepaling voor dat de grond niet mochten worden opgedeeld in kleinere delen. Het opdelen van de grond werd veelvuldig toegepast, omdat de grondeigenaren daarmee de grootste winst konden behalen bij de verkoop.²⁰ Doordat de kleine percelen dicht bebouwd werden, ontstonden er gangen en sloppen, smalle doorgangen die meestal uitkwamen op een binnenterrein waaromheen de huizen aan alle kanten lagen ingebouwd. A.M. Vaz Dias telde op een kaart van Amsterdam uit 1773 veertig gangen op Valkenburg, tien op Uilenburg en een aanzienlijk aantal in aangrenzende straten, zoals de Nieuwe Kerkstraat, Houtgracht en Rapenburgerstraat.²¹ Naar mijn mening terecht, concludeerde Vaz Dias dat Uilenburg, Valkenburg en Rapenburg door het karakter van de bebouwing werden bestemd tot volksbuurt.²²

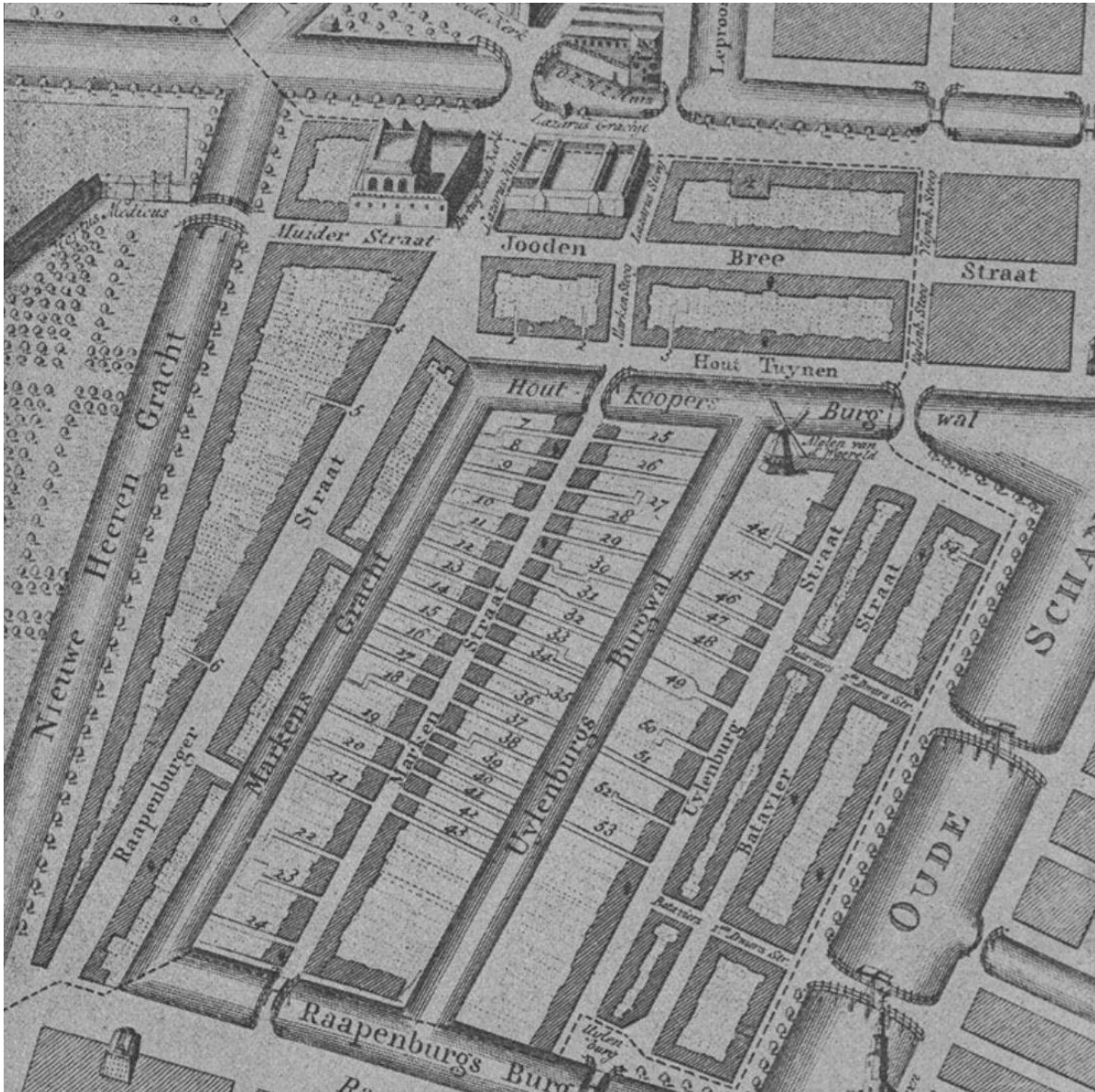
¹⁸ Jaap Evert, Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam: stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Bussum 2010), 333.

¹⁹ Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 51.

²⁰ A.M. Vaz Dias, ‘Het Amsterdamsche Jodenkwartier’, in: *Gedenkschrift der Stichting “Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring”*. J. Hartog, A.M. Vaz Dias, Stichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring (Amsterdam 1937) 15-40, aldaar 27.

²¹ Vaz Dias, ‘Het Amsterdamsche Jodenkwartier’, 27-29.

²² *Ibidem*, 27.

Afbeelding 1.2 Uitsnede van een schutterskaart van Amsterdam uit 1773. De cijfers verwijzen naar gangen op Marken en Uilenburg. De stippellijnen geven de gangen aan die onder de huizen naar hofjes daar achter liepen. Bron: A.M. Vaz Dias, 'Over den vermogenstoestand der Amsterdamsche Joden in de 17^e en de 18^e eeuw', *De vrijdagavond. Joodsch weekblad* 8, 16 (17-07-1931) 242-244, aldaar 243.

1.2 De bewonerssamenstelling

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw waren welgestelde Sefardische Joden op Vlooienburg gaan wonen. De arme Asjkenazische Joden uit Oost-Europa vestigden zich in toenemende mate op Uilenburg, Valkenburg en Rapenburg vanaf het midden van de zeventiende eeuw.²³ Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw werd het gebied dat de vier eilanden omvatte als 'Jodenkwartier' of

²³ C. Reijnders, *Van 'joodsche natiën' tot joodse Nederlanders: een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942* (Amsterdam 1969) 71: 'Uit zijn onderzoek blijkt, dat tussen 1598 en 1635 ongeveer 80% van de ondertrouwde Portugese joden op Vlooienburg en op of om de Breede- of latere Joden Bree- of Jodenbreestraat (buurt 6) wonen, dat wil zeggen in een nieuwe wijk aan de stadsrand. (...) Van de Hoogduitse bruidsparen zijn gegevens verzameld over de jaren 1646-1700. Uit de 554 gecontroleerde adressen blijkt een toenemende voorkeur voor Uilenburg en Marken (buurt 9 en 26), als men de periode 1646-56 en 1680-1700 vergelijkt, nl. van 17 tot 42 % van de adressen.'

‘getto’ aangeduid.²⁴ Die laatste term was in feite niet van toepassing, omdat er geen sprake was van gedwongen samenwoning van de Joden in Amsterdam. Maar er was wel een sterke concentratie van de Joodse bevolking op de vier eilanden ontstaan. Tegen het eind van de achttiende eeuw woonden 25.000 Joden in Amsterdam, waarvan 3.000 Sefardim en 22.000 Asjkenazim, op een totaal van 221.000 inwoners.²⁵ Op de vier eilanden was ruim 90 procent van de Joodse bevolking woonachtig. De Joden vormden daar 67 tot 88 procent van de bewoners.²⁶

De situatie in de Jodenbuurt bleef grotendeels onveranderd tot omstreeks 1850. Toen trokken steeds meer Joden naar de nieuwe wijken buiten de oude stad. De welvaart van de Joden was gestegen als gevolg van de juridische emancipatie in 1796 en het herstel van de Amsterdamse economie na 1860. In 1870 was de Kaapse tijd aangebroken, een bloeiperiode in de diamantindustrie, waarin veel Joden werkzaam waren. Hoge lonen schiepen de mogelijkheid een beter huis te huren, of te laten bouwen. Daarnaast trokken de fabrieken buiten de Jodenbuurt diamantbewerkers aan. Kleine middenstanders en arbeiders verhuisden naar de Lepelstraat en de Nieuwe Prinsengracht, terwijl de meer gegoede Joden in de Plantage en de Sarphatistraat gingen wonen.²⁷

Toch bleef een aanzienlijke groep arme Joden die niet van de emancipatie en economische bloei profiteerde in de Jodenbuurt wonen. Procentueel was het aandeel bedeeden onder de Asjkenazische en Sefardische Joden tussen 1850 en 1900 afgenomen van 55 en 63 naar ongeveer 11 procent, maar het absolute aantal bedeeden was slechts tot iets minder dan de helft gedaald. Daartoe had de sterke bevolkingsgroei bijgedragen. Tussen 1850 en 1900 was de Joodse bevolking in Amsterdam van ongeveer 25.000 tot 59.000 toegenomen.²⁸ Werklozen, evenals ongeschoolde arbeiders, werden gedwongen om een woning in de oude stad te huren, omdat de woningen in de nieuwe wijken voor hen onbetaalbaar waren.²⁹ Naast hoge huren, hinderden de afstand tot het werk en het ontbreken van een sociaal-economisch vangnet de verhuizing naar de nieuwe wijken. Het vangnet bestond uit pandjesbazen, die in tijden van nood op krediet leverden, of de schamele huisraad of kledingstukken in onderpand namen, buurtwinkeliers en kroegbazen, die als geldschietters optraden, en uit markten in tweedehands goederen.³⁰

Ondanks het vertrek van een deel van de bevolking uit de Jodenbuurt, nam de bevolking daar in het laatste kwart van de negentiende eeuw toe met percentages die per wijk varieerden van zeventien tot dertig procent. Met de toename van de bevolking nam ook de woningbezetting toe, soms wel tot twintig personen per woning (bij een stedelijk gemiddelde van 13.2).³¹ Woningen die

---

²⁴ Reijnders, *Van 'joodsche natiën' tot joodse Nederlanders*, 2, 75-77.

²⁵ R.G. Fuks-Mansfeld, 'Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1814', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffner (eds.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 177 – 207, aldaar 183.

²⁶ Reijnders, *Van 'joodsche natiën' tot joodse Nederlanders*, 78.

²⁷ *Ibidem*, 80-81, 171-172.

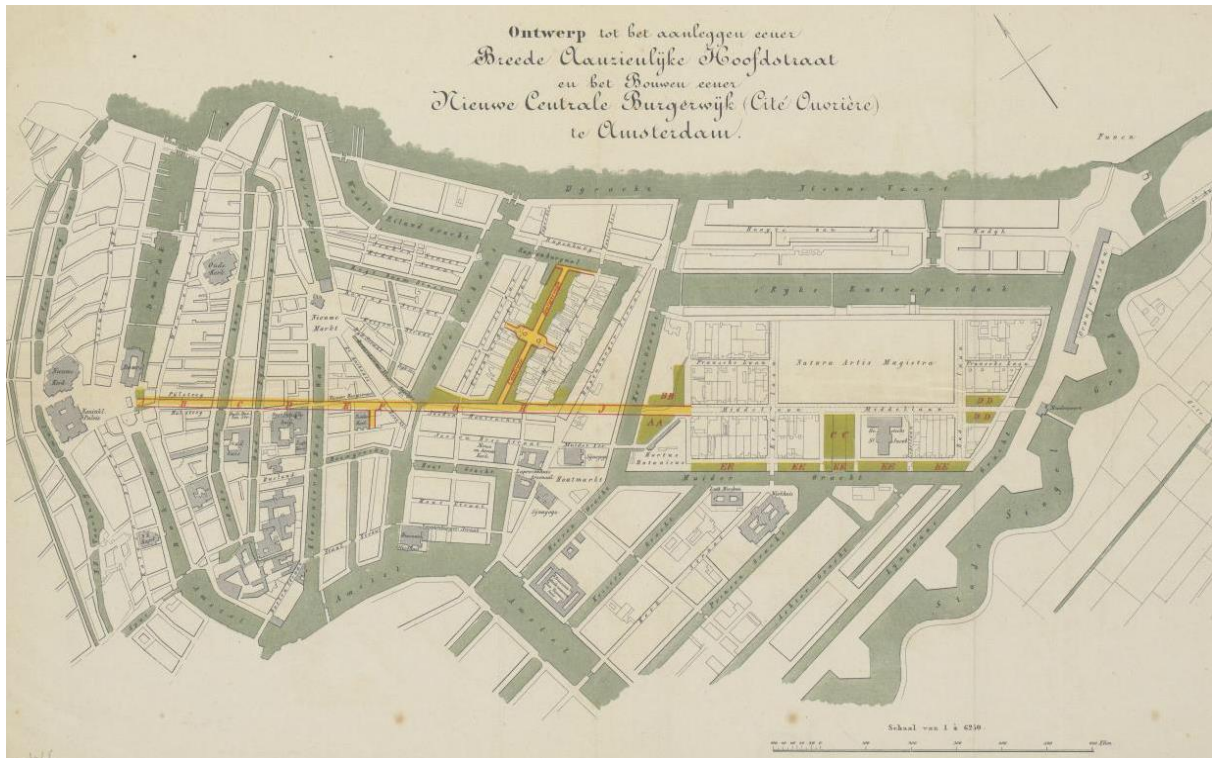
²⁸ Vaz Dias, 'Het Amsterdamsche Jodenkwartier', 37.

²⁹ *Ibidem*, 30-31, 37.

³⁰ M.F. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990), 289-299.

³¹ Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 324.

oorspronkelijk waren gebouwd voor de huisvesting van één gezin werden daar opgedeeld in één- of tweekamerwoningen en aan gezinnen verhuurd.³² Door het opdelen van de woningen verslechterde de kwaliteit van de huisvesting.

Afbeelding 1.3 ‘Ontwerp tot het aanleggen eener Breede Aanzienlijke Hoofdstraat en het Bouwen eener Nieuwe Centrale Burgerwijk (Cité Ouvrière) te Amsterdam’, 1866. Bron: SAA, Collectie Koninklijk Oudkundig Genootschap (30096), inv. nr. KOG-AA-3-04-53 (Beeldbank).

1.3 Doorbraakplannen

Bij het maken van plannen voor de vierde stadsuitbreiding in 1663, kwamen stadsbestuurders al tot de ontdekking dat verkeerswegen in de Jodenbuurt niet aansloten op de aan te leggen grachtengordel in het oosten van Amsterdam. Ze wilden voorkomen dat de nieuwe grachtengordel door zijn geïsoleerde ligging een achterstandswijk zou worden. De stadsarchitect Daniel Stalpaert stelde voor om de Jodenbreestraat in een rechte lijn door te trekken in de richting van de Muiderpoort. Daarnaast zouden op Uilenburg en Rapenburg nieuwe straten en een brug worden aangelegd.³³ Uiteindelijk werd alleen de Plantage aangelegd, de geplande doorbraken in de oude stad kwamen er niet.

Twee eeuwen na de vierde stadsuitbreiding peinsden architecten nog steeds over de vraag hoe een goede verbinding te krijgen tussen de oude binnenstad en de wijken in de nieuwe stad. In 1865 kwamen de architecten J.L. Kuinders en C. Outhoorn met het idee om een brede boulevard en een centrale burgerwijk aan te leggen, naar het voorbeeld van de Rue de Rivoli in Parijs. De boulevard zou in een rechte lijn van de Plantage naar de Dam aangelegd worden, ‘dwars door Amsterdams oudste,

³² Vaz Dias, ‘Het Amsterdamsche Jodenkwartier’, 29-30.

³³ Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 173-174.

engste, meest bevolkte, morsigste en dientengevolge minst gezonde kwartieren'.³⁴ Op de te dempen Uilenburgwal, van de Houtkopersburgwal af tot de Rapenburggracht, wilden Kuinders en Outshoorn een 'geheel nieuwe, gezonde en luchtige burgerwijk (*Cité Ouvrière*) aanleggen, die, in het centrum der stad gelegen, niet slechts in de meer en meer toenemende behoefte aan goede burgerwoningen zal voorzien, maar die tevens van onbegrijpelijk veel invloed zal zijn op eene geleidelijke verbetering der aangrenzende buurten, waarin heden ten dage de zindelijkheid en reinheid zooveel te wenschen overlaten.'³⁵ De morsigheid en onzindelijkheid waren volgens Kuinders en Outshoorn niet aan de bewoners te wijten:

'(...) maar [wij] vermeenen veeleer de oorzaak te vinden in de engte van stegen en gangen, alsmede aan de bekrompen, slecht ingerigte wooningen. Daarboven bevindt het kwaad ook enigszins zijn oorsprong in de aard van 't bedrijf der bewoners. De meeste beroepen worden daar op de publieke straat uitgeoefend, niettegenstaande de drie hoofdstraten, De Batavier-, de Uilenburger- en Valkenburgerstraat ter nauwernood passage aan een handwagen veroorloven, en de bewoners zijn tot dezen arbeid op straat gedwongen wegens de bekrompenheid hunner huizen.'³⁶

De veronderstelling dat de Jodenbuurt behoorde tot de minst gezonde buurten van Amsterdam werd weerlegd door artsen. In 1816 beschreef de arts C.J. Nieuwenhuijs de Jodenbuurt als 'het aangenaamste en gezondste, zijnde het oostelijke gedeelte, hetwelk den onbelemmerdsten stroom van versch water, als ook van lucht heeft'.³⁷ Volgens Nieuwenhuijs was het sterftecijfer onder Joden lager dan onder Christenen vanwege de schone omgeving. Toch oordeelde Nieuwenhuijs dat Christenen een betere leefwijze dan Joden hadden en de 'den Hollander aangeboren zindelijkheid in hun voordeel; terwijl de geringe klasse der joden, uit hun aard morsig, het armoedigste gedeelte der inwoners uitmaakt en opeengepakter woont'.³⁸ In de negentiende eeuw bestonden dus verschillende meningen over de oorzaak van de vervuiling in de Jodenbuurt.

Het gemeentebestuur verklaarde het plan van Kuinders en Outshoorn 'een werk van hoge noodzaak en algemeen nut'.³⁹ Meer dan het aanmoedigen van particuliere plannen kon het gemeentebestuur niet doen. Stadsontwikkeling werd als particuliere onderneming beschouwd. Volgens de staatsopvatting dienden zo weinig mogelijk belemmeringen aan het particulier initiatief te worden opgelegd.⁴⁰ Daarnaast was het opleggen van bestemming en ontwerp aan particuliere grondeigenaren onmogelijk. Om die redenen kwam er ook van andere plannen niets terecht, zoals van het

---

³⁴ De Klerk, *De modernisering van de stad 1850-1914*, 73.

³⁵ F. Galesloot, *De gemeente uitgelegd. Stadsuitbreidings- en woningbouwpolitiek in Amsterdam in de tweede helft van de 19^e eeuw* (Den Haag 1983) 49.

³⁶ Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 60.

³⁷ Reijnders, *Van 'Joodsche natiën' tot joodse Nederlanders*, 78.

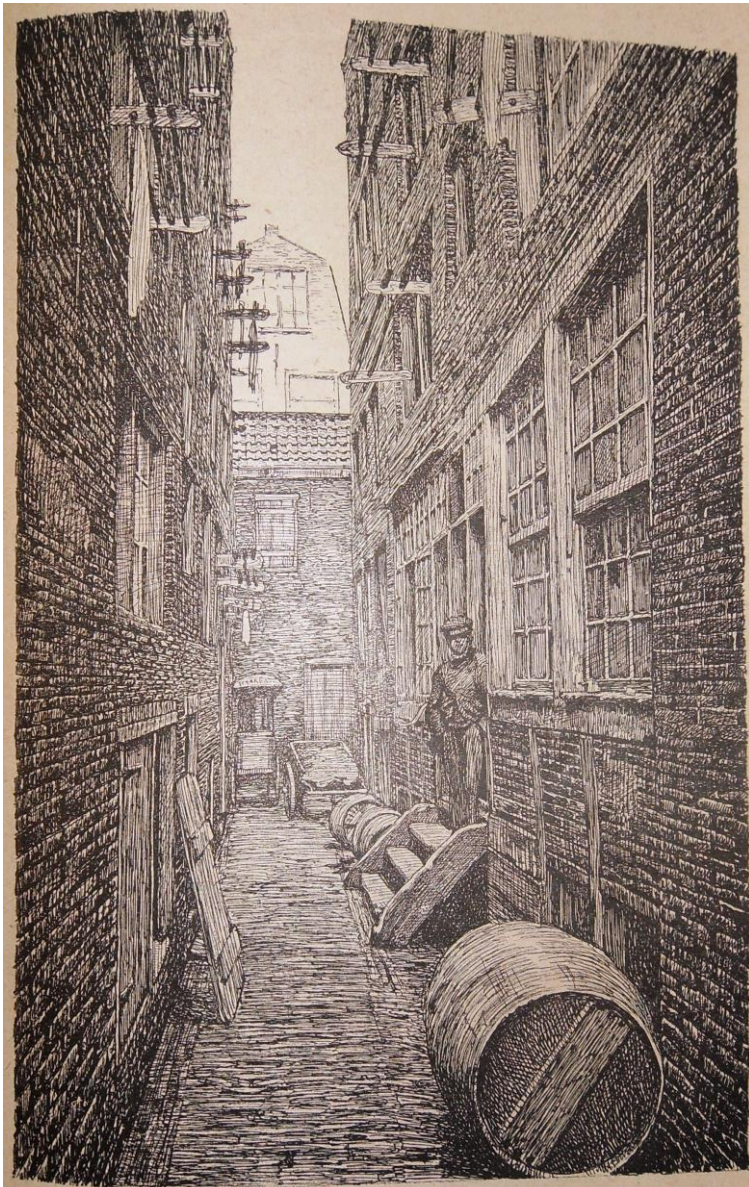
³⁸ *Ibidem*, 79.

³⁹ Galesloot, *De gemeente uitgelegd*, 49.

⁴⁰ P. de Ruijter, *Voor volkshuisvesting en stedeboouw. Over woninghervormers en de beweging voor een goede stedeboouw 1890-1920* (Amsterdam 1986) 97.

uitbreidingsplan van J. van Niftrik, waarin ook de aanleg van een brede verkeersweg door de oude stad was opgenomen.⁴¹

Toen Kuinders en Outshoorn vanwege uitvoeringsproblemen van hun plan afzagen, vond het gemeentebestuur het alsnog niet noodzakelijk om zich met woningbouw te bemoeien. De revolutiebouw was in volle gang. In de nieuwe wijken aan de stadsrand werden in rap tempo woningen gebouwd. Het gemeentebestuur was ervan overtuigd dat overbevolkte woonwijken in de binnenstad vanzelf zouden verdwijnen, wanneer bewoners van de oude stad naar de nieuwe stad zouden verhuizen.⁴²

Afbeelding 1.4 'Slop Jodenhouttuinen'. Bron: L.M. Hermans, *Krotten en sloppen. Een onderzoek naar den woningtoestanden te Amsterdam, ingesteld in opdracht van den Amsterdamschen Bestuurdersbond* (Amsterdam 1901) 61.

⁴¹ M.F. Wagenaar, 'Stedenbouw, volkshuisvesting en architectuur in Nederland, 1850-1950', *Groniek. Historisch Tijdschrift* 37 (2004) 59-74, aldaar 66.

⁴² Galesloot, *De gemeente uitgelegd*, 54; Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 289.

1.4 De verbetering van de volkshuisvesting

In het laatste decennium van de negentiende eeuw gingen woninghervormers zich zorgen maken over de slechte woonomstandigheden van de armen. De woninghervormers waren vooruitstrevende liberalen die zich met de sociale kwestie bezighielden.⁴³ Uit woningonderzoeken die zij verrichtten, kwam naar voren dat de woonomstandigheden in de Jodenbuurt, samen met die in de Jordaan en op de Oostelijke Eilanden, het meest zorgwekkend waren.⁴⁴ Bovendien waren ook veel woningen in de nieuwe wijken van onvoldoende kwaliteit. De woninghervormers stelden de verbetering van de huisvesting in het belang van de volksgezondheid. Zij waren ervan overtuigd dat ziekte voorkomen kon worden door maatregelen te nemen om de hygiëne te verbeteren. Deze gedachte hadden de woninghervormers overgenomen van medici, of hygiënisten, die ongeveer vijftig jaar eerder een verklaring voor de verspreiding van cholera en andere ziekten hadden gezocht. Tegen het eind van de negentiende eeuw werd het verband tussen stank en gezondheid weerlegd in de bacteriologie, maar toch behield het idee dat goede woonomstandigheden de volksgezondheid bevorderden een grote overtuigingskracht.

Kees van der Wiel stelt in zijn artikel ‘Baten en lasten van honderd jaar Woningwet’ dat de publicaties van de woninghervormers over de woningtoestand subjectief van aard waren en in feite meer gingen over de woontoestanden, dan de woningtoestanden.⁴⁵ In *Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and identity, 1900-1920* (1998) doet Nancy Stieber een overeenkomstige constatering. Zij argumenteert dat de woninghervormers het woningvraagstuk verbonden aan het woongedrag van arme bewoners. Zij zagen in armoede een teken van onbeschaafd gedrag:

‘A typical participant in the Dutch reform movement identified the chief housing issues as boarders, animals in the home, overcrowding, and the home used as a shop or workplace, that is, as a list of infringements by dwellers rather than conditions imposed on dwellers. From the reformers’ perspective, these inappropriate uses of the home threatened health and could be corrected by changing the behavior of the inhabitants.’⁴⁶

Door de verbetering van de volkshuisvesting zou goed woongedrag dus bevorderd worden en dat zou tot betere hygiëne leiden. Peter de Ruijter merkt in *Voor volkshuisvesting en stedenbouw. Over woninghervormers en de beweging voor een goede stedenbouw 1890-1920* (1986) echter op dat bij de verbetering van de volkshuisvesting ook rekening werd gehouden met de toetreding van zonlicht en

---

⁴³ De Ruijter, *Voor volkshuisvesting en stedenbouw*, 109.

⁴⁴ Ibidem, 108-128. In hoofdstuk 1. ‘Geest en beginselen van de Woningwet’ geeft De Ruijter een overzicht van de belangrijkste rapporten waarin de woninghervormers hun denkbeelden hebben neergelegd, waaronder: H. Mercier, *Over Arbeiderswoningen* (z.j. 1887); ‘Het rapport over de Arbeiderswoningen in Nederland’ (1890) van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen het ‘Verslag van een onderzoek naar den toestand der oude arbeiderswoningen op verschillende plaatsen in Nederland’ (1893) van de Volksbond tegen Drankmisbruik.

⁴⁵ Kees van der Wiel, ‘Baten en lasten van honderd jaar Woningwet’, *Holland, historisch tijdschrift* 33, 2 (2001) 72-100, aldaar 80.

⁴⁶ Nancy Stieber, *Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and identity, 1900-1920* (Chicago 1998) 98.

frisse lucht in de woningen en de wering van vocht, tocht en kou. Daarnaast ging het om het afvoeren van afvalwater en het aanvoeren van schoon water.⁴⁷ Kwesties die dus meer te maken hadden met de woningtoestand.

De woninghervormers stelden de overheid verantwoordelijk voor het nemen van maatregelen tegen de bouw en het voortbestaan van ongezonde woningen. De voorstellen van de woninghervormers werden uitgewerkt in het Nuts-rapport *Het vraagstuk der volkshuisvesting* (1896), opgesteld door H.L. Drucker, H.B. Greven en J. Kruseman en in het rapport van het Congres voor Openbare Gezondheidsregeling (1896), waarvan J.W.C. Tellegen de belangrijkste opsteller was.⁴⁸ De voorgestelde maatregelen kregen definitief vorm in de Woningwet en Gezondheidswet van 1901.

De Ruijter argumenteert dat de sociaal-democraten in de jaren voor de invoering van de Woningwet zich niet intensief met de volkshuisvesting hebben beziggehouden. Ze zouden nog te zeer hebben geleden onder het vernietigende oordeel van Friedrich Engels over de burgerlijke woninghervormers om zich met het woningvraagstuk te kunnen inlaten, anders dan via een kritiek op de kapitalistische uitbuiting.⁴⁹ Toch blijkt uit krantenberichten dat de sociaal-democraten zich wel inzetten voor de verbetering van de volkshuisvesting in de Jodenbuurt. In juli 1897 richtte de Amsterdamse afdeling van de Socialistenbond zich in een adres tot de gemeenteraad, waarin zij de gemeenteraad opdroeg binnen drie maanden drie maatregelen te nemen. De aanleiding voor dit verzoek was een brand in de Joden Houttuinen, waarbij twee kinderen om het leven waren gekomen. De sociaal-democraten eisten dat de Gemeente een onderzoek naar de woonomstandigheden zou laten uitvoeren door een commissie bestaand uit leden van de gemeenteraad en bewoners van de Jodenbuurt. De tweede maatregel die het gemeentebestuur zou moeten nemen was het onbewoonbaar verklaren van alle woningen waar brandgevaar aanwezig was, of onvoldoende licht of lucht binnen kwam, of door stank de gezondheid van de bewoners benadeeld werd. Tot slot eisten de sociaal-democraten dat de Gemeente gezonde arbeiderswoningen met brandvrije gangen zou bouwen, waarin de krotbewoners zouden mogen wonen tegen betaling van de noodzakelijke onkosten voor het onderhoud.⁵⁰ Die laatste maatregel ging verder dan de maatregelen die de vooruitstrevende liberalen wensten te nemen. Volgens hen zou woningbouw in eerste instantie overgelaten moeten worden aan particulieren en woningbouwverenigingen.

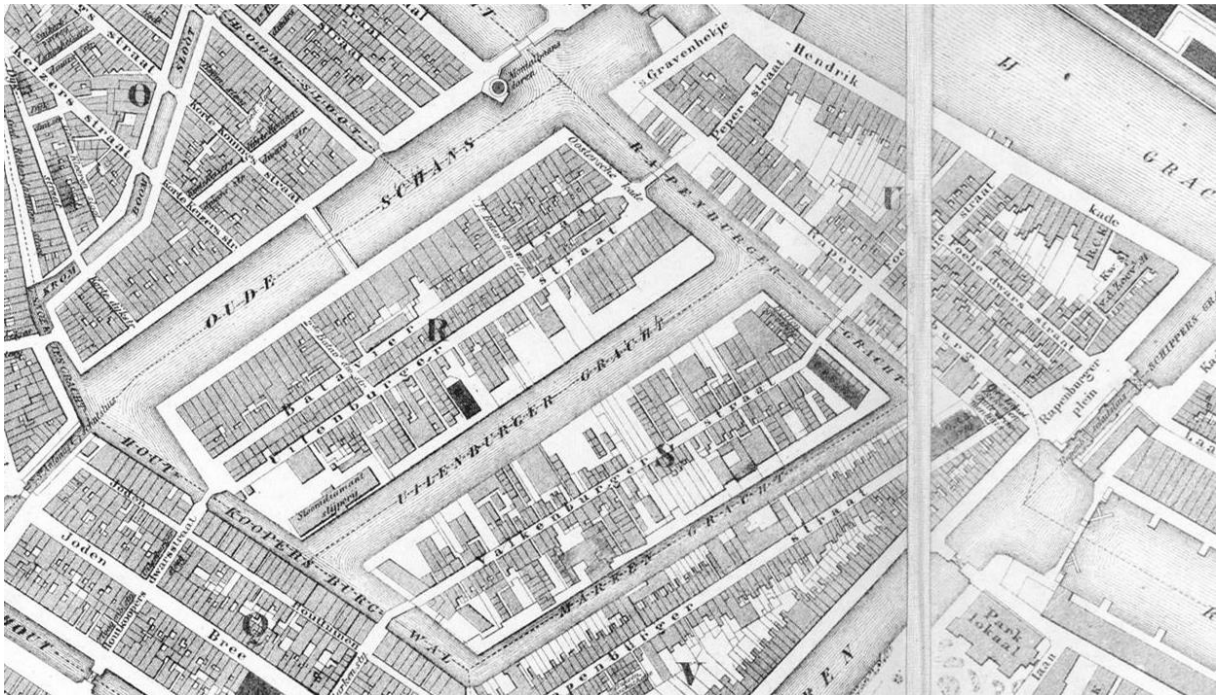
---

⁴⁷ De Ruijter, *Voor volkshuisvesting en stedenbouw*, 77-78.

⁴⁸ *Ibidem*, 118-119.

⁴⁹ *Ibidem*, 115.

⁵⁰ 'Het woning-vraagstuk', *De Telegraaf*, 13 juli 1897; 'Stadsnieuws', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 14 juli 1897.

Afbeelding 1.5 Uitsnede uit een kaart van Amsterdam met kadastrale indeling van de percelen, samengesteld en getekend door A.J. van der Stok, hoofdopzichter bij Publieke Werken, 1881. Bron: SAA, Collectie Atlas Dreesmann (10094), inv. nr. 010094007922 (Beeldbank).

1.5 Demping van de Markengracht

B en W reageerden terughoudend op de oproep om de verbetering van de woonomstandigheden ter hand te nemen. Zij waren immers niet bij machte om woningeigenaren te dwingen verbeteringen aan te brengen. Bovendien duurden onteigeningsprocedures lang en kostten veel geld. Maar de Gemeente toonde wel initiatief om de problemen in de Jodenbuurt te verhelpen. Een oplossing werd gevonden in het dempen van grachten, zoals ook in andere stadsdelen had plaatsgevonden.⁵¹ Op 3 augustus 1899 richtten B en W zich tot de gemeenteraad met een voordracht tot demping van de Markengracht en het gedeelte van de Rapenburgergracht en de Houtkopersburgwal, gelegen tussen de Markengracht en de Uilenburgergracht.⁵² De grachten waren vervuild en uitbaggering bracht geen structurele verbetering, omdat de grachten buiten het gebied lagen dat in de nachtelijke verversing deelde. Alleen de Oude Schans zou voor doorstroming in aanmerking komen bij geopende stand van de St. Antoniessluis.

Met deze voordracht gaven B en W gehoor aan klachten van bewoners over stank. B en W argumenteerden dat naast de hygiëne, de doorstroming van het verkeer bij demping gediend was. Op de te dempen Markengracht zou een brede verkeersweg kunnen worden aangelegd, die in verbinding zou komen te staan met een aan te leggen hoofdweg van de Plantage, langs de Hoogstraat en Dam, naar het westelijk gedeelte van de stad. Deze verbinding maakte oorspronkelijk deel uit van het plan

⁵¹ H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam, deel 6 'Opgaand getij 1848-1925'* (Utrecht en Antwerpen 1973) 16-17: In het laatste decennium van de negentiende eeuw waren de Rozengracht, de Elandsgracht, de Lindengracht en de Palmgracht in de Jordaan gedempt. Ingrijpender waren de demping van het Spui en van de Oude en Nieuwe Zijds Voorburgwal. In 1882 werden de Houtgracht en de Leproengracht in de Jodenbuurt gedempt, waardoor het Waterlooplein ontstond.

⁵² SAA, Gemeentebld (15030), 1899, afd. 1, 1337-1338.

voor de stadsuitbreiding van Amsterdam van Van Niftrik. De demping van de grachten zou dus mede bijdrage aan de uitvoering van het oudere plan om een betere verbinding tussen de oude en de nieuwe stad te verkrijgen.

Bij de behandeling van de voordracht op 27 oktober 1899 brachten de gemeenteraadsleden vooral bezwaren in van financiële aard. Zij vreesden dat de kosten van demping hoog zouden oplopen. Bij demping van de Markengracht zou het vuil zich namelijk verplaatsen naar andere grachten en zou demping van de Houtkopersburgwal, Rapenburgwal en Uilenburgwallen moeten volgen.⁵³ Slechts één gemeenteraadslid, de antirevolutionair D.P.D. Fabius, wees op het gemis van grachten voor het karakter van de stad.⁵⁴ Daarnaast betwijfelde hij of de situatie in de Jodenbuurt werkelijk onhygiënisch was. Fabius had bij zijn bezoek aan een openbare school, aan de Markengracht gelegen, niet veel van de onhygiënische toestand gemerkt. De progressief liberaal J. Zeehandelaar bracht daartegen in dat de Markengracht vanaf de straat niet te zien was: ‘doch wanneer de heer Fabius gegaan was door de daar aanwezige gangen (...) dan had hij gezien, dat gracht en huizen in een toestand verkeerden die onhoudbaar is.’⁵⁵ Het liberale raadslid N.M. Josephus Jitta merkte op dat hygiënisten het niet eens waren over de nadelen van stilstaand water met rottende stoffen voor de volksgezondheid. Maar ook hij concludeerde: ‘(...) beziet men dan de toestand van den Markengracht, dan zegt het gezond verstand, dat die voor de volksgezondheid schadelijk is’.⁵⁶ Naast medische onderzoeken speelde dus ook de eigen indruk van stank en vervuiling in de Jodenbuurt een rol in de besluitvorming over de demping van de grachten. De overtuiging dat vuil en stank schadelijk waren voor de volksgezondheid, zette een meerderheid van de gemeenteraadsleden ertoe aan met het voorstel tot demping van de grachten in te stemmen.

De meeste raadsliden brachten de vervuiling en stank in de Jodenbuurt niet in verband met de woningtoestand. Waarschijnlijk omdat zij zich niet met particulier woningbezit wilden bemoeien. In plaats daarvan werd de vervuiling van de grachten in de Jodenbuurt in verband gebracht met de gewoonten van de bevolking. B en W argumenteerden dat de bewoners zelf de vervuiling van de Markengracht hadden veroorzaakt, omdat zij daar voortdurend vuil in wierpen.⁵⁷ Een aantal gemeenteraadsleden sloot zich daarbij aan. Het rooms-katholieke raadslid P.W. Sutorius argumenteerde dat ‘de bewoners van dat stadsgedeelte sedert onheugelijke tijden de gewoonte hebben, om datgene, wat niet voor bewaring geschikt is, in de gracht te deponeren.’⁵⁸ Naar aanleiding van het voorstel van B en W om de Markengracht te dempen, werd de Amsterdamse hoogleraar in de gezondheidsleer R.H. Saltet door een journalist van het *Algemeen Handelsblad* om zijn mening over

---

⁵³ SAA, Gemeenteblad (15030), 1899, afd. 2, 892.

⁵⁴ Ibidem, 893.

⁵⁵ Ibidem, 896.

⁵⁶ Ibidem, 897.

⁵⁷ SAA, Gemeenteblad (15030), 1899, afd. 1, 1337.

⁵⁸ SAA, Gemeenteblad (15030), 1899, afd. 2, 897.

het dempen van grachten gevraagd. Over de demping van de Markengracht zei hij, volgens de krant, het volgende:

‘Ik geloof dat men goed zal doen die gracht te dempen; voor de scheepvaart heeft ze, meen ik, geen of althans zeer weinig belang en de stank er van heeft o.a. het nadeel dat men aan de huizen daar, ook aan de scholen dus, dikwerf [dikwijls] de ramen niet kan openzetten, dus niet het huis kan luchten. Doch men vreesde in de afdeelingen van den Raad ook dat de bewoners der huizen daar, die nu hun vuilnis en fecaliën vaak in de gracht werpen, het na de demping op straat zullen gooien. Wat het vuilnis betreft, is dat mogelijk, maar als ge door de straten van het Jodenkwartier gaat, gebeurt dat nu ook reeds. De Joden zijn over ’t geheel zindelijk in hun huis en hebben nu eenmaal, in alle steden waar ze bijeenwonen, de gewoonte alles op straat te gooien, maar de stadsreiniging zorgt immers voor de verwijdering daarvan. En dat ze ook de fecaliën op straat zouden werpen, geloof ik niet, dat gebeurt ook thans immers niet.’⁵⁹

Het oude vooroordeel over de morsigheid van de Joden beïnvloedde dus de manier waarop tegen de vervuiling van de Jodenbuurt werd aangekeken. Ook Selma Leydesdorff geeft aan dat besmetting en vuil voor meer stonden dan alleen de kans op ziektes: ‘Zij stonden ook voor de beschuldiging van de bewoners, voor onbekendheid met een *vreemde* cultuur en misschien ook wel voor een zachte vorm van antisemitisme.’⁶⁰ Het liberale raadslid J. Polak raadde de inzet van politie aan om de bewoners te gewennen om het vuil af te geven aan de beerwagens.⁶¹ De voorgestelde maatregelen waren er dus ook op gericht de bewoners van de Jodenbuurt een beter gedragspatroon aan te leren, welke orde en hygiëne bevorderde.

Een drietal gemeenteraadsleden bracht de vervuiling van de Markengracht wel in verband met de woningtoestand. De liberaal F.S. van Nierop haalde een rapport aan van de Gezondheidscommissie uit 1897. Daaruit bleek dat van de 390 woningen in de Valkenburgerstraat in 272 woningen afvoer voor fecaliën en in 122 woningen lozing van afvalwater ontbrak. Tegelijk met demping van de grachten zouden volgens Van Nierop de ellendige krotten onbewoonbaar verklaard moeten worden.⁶² De jong-liberaal J. Kruseman stelde aan B en W voor een onderzoek in te stellen, in hoeverre de demping van de Markengracht, Houtkopersburgwal, Rapenburgwal en Uilenburgwal dienstbaar kon worden gemaakt aan de verbetering der volkshuisvesting in dat stadsdeel, ook door toepassing van het middel van onteigening van woningen en woningblokken.⁶³ Het radicale raadslid Z. van den Bergh sloot zich bij Kruseman aan. Hij verklaarde dat ‘radicale hervorming’ van de buurt nodig was om verbetering te brengen. Volgens van den Bergh waren alle kelders in het stadsdeel onbewoonbaar, van de bovenwoningen 90 procent, van de eerste verdiepingen 61 procent, van de tweede verdiepingen 80 procent en van de derde verdiepingen 70 procent.⁶⁴

---

⁵⁹ ‘Stadsnieuws. Het dempen van grachten’, *Algemeen Handelsblad*, 06 oktober 1899.

⁶⁰ Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 103.

⁶¹ SAA Gemeentebld (15030), 1899, afd. 2, 899.

⁶² *Ibidem*, 899.

⁶³ *Ibidem*, 902.

⁶⁴ *Ibidem*, 904.

Met 21 tegen 16 stemmen werd het voorstel van Kruseman verworpen. De belangrijkste reden daarvoor was dat het instellen van een onderzoek naar de woningtoestand vertraging zou opleveren. Of men wel of niet zou onteigenen, de gracht moest toch gedempt worden. Daarnaast betwijfelden sommige gemeenteraadsleden of de aanstaande Woningwet toestemming tot onteigening van woningen zou geven en of onteigening überhaupt wenselijk was, want daarmee zouden de belangen van woningeigenaren worden geschaad en de kosten nog hoger oplopen.

Tot demping van de Markengracht is het nooit gekomen. Bij de bespreking van de begroting in 1901 deelden B en W aan de gemeenteraad mee dat de demping was uitgesteld, omdat 'hierdoor op ongewenste wijze zoude worden ingegrepen in een geprojecteerd plan tot verbetering van de woningtoestanden in die buurt, waartoe bij het tot stand komen van de Woningwet, de mogelijkheid zou ontstaan'.⁶⁵ Waarschijnlijk werd van de demping van de Markengracht afgezien, omdat de demping waardevermeerdering van de panden die aan de gracht waren gelegen tot gevolg zou kunnen hebben. Die waardevermeerdering zou nadelig zijn als later toch werd besloten de woningen in de Jodenbuurt te onteigenen.

Voor zover hier van belang, regelde de Woningwet aan woningen te stellen eisen. Gemeenten werden verplicht om een bouwverordening vast te stellen. Daarin werd aangegeven aan welke eisen bestaande en te bouwen woningen moesten voldoen en werden stedenbouwkundige eisen gesteld, zoals de minimumafstand tussen woningen en andere gebouwen, bouwhoogtes en rooilijnen. Het toezicht op de naleving van de regels werd opgedragen aan een gezondheidscommissie, die Gemeenten moesten oprichten volgens de Gezondheidswet van 1901. Verder gaf de Woningwet Gemeenten de bevoegdheid om bij raadsbesluit woningen onbewoonbaar te verklaren en te onteigenen, wanneer ten gevolge van gebrekkige toevoer van licht en lucht, of om andere redenen, de woningen niet meer bewoonbaar waren en door de onderlinge samenhang of ligging van de woningen geen afdoende verbetering mogelijk was. Tot slot werden Gemeenten gemachtigd om voor de uitvoering van de verbetering van de volkshuisvesting financiële steun in de vorm van voorschotten en bijdragen aan te vragen. Die werden bekostigd uit de rijksbegroting.⁶⁶

1.6 Het verbeteringsplan

Na de invoering van de Woningwet in 1901, besloten B en W het voorstel van Kruseman alsnog uit te voeren, zonder dat daarover een raadsbesluit werd genomen. Aan Tellegen werd de opdracht gegeven een 'verbeteringsplan' voor de Jodenbuurt te ontwerpen. Tellegen was in 1901 directeur van de nieuwe Dienst voor het Bouw- en Woningtoezicht geworden. De dienst werd belast met de gemeentelijke zorg voor goede huisvesting, opgelegd in de Woningwet. In 1905 had Tellegen tevens een bouwverordening voor de Gemeente Amsterdam opgesteld. Als ingenieur beschikte hij over de

---

⁶⁵ SAA, Gemeentebld (15030), 1901, afd. 1, 1689.

⁶⁶ De Klerk, *De modernisering van de stad 1850-1914*, 138; De Ruijter, *Voor volkshuisvesting en stedeboew*, 161-163.

kennis van technische aspecten van de verbetering van de volkshuisvesting. Bovendien had hij praktische ervaring opgedaan met krotopruijing en stadsuitbreiding als directeur van de Gemeentewerken in Arnhem (1890-1901).⁶⁷

Voordat Tellegen aan de slag ging met het ontwerpen van het verbeteringsplan, liet hij in 1902 een onderzoek naar de woningtoestand in de Jodenbuurt uitvoeren. Uit dat onderzoek kwam naar voren dat de meeste in pandige woningen van Amsterdam in de Jodenbuurt waren te vinden. In 67.47 procent van de woningen ontbrak afvoer van fecaliën en in 42.10 procent afvoer van hemelwater. Als vochtig werd 71.89 procent van de woningen aangemerkt, als stinkend 35.52 procent, als walmend van de rook 37.12 procent en als onzindelijk 66.35 procent.⁶⁸ Tellegen concludeerde dat door aanschrijvingen en onbewoonbaarverklaring in de Jodenbuurt geen bevredigde toestand was te brengen. Bovendien zouden de eigenaren, zowel als de bewoners, duidelijk blijk gegeven hebben dat deze buurt niet meer verbeterd kon worden: de eigenaren door hun woningen slecht of niet te onderhouden en de bewoners door te verhuizen naar andere stadsgedeelten. Bij een woningtelling in december 1907 was immers gebleken dat van de 2270 woningen ruim 16 procent onbewoond was.⁶⁹ Zodoende kwam Tellegen tot de overtuiging dat verregaande vernieuwing van de Jodenbuurt noodzakelijk was om de woningtoestand te verbeteren.

Dat het in een groot aantal woningen aan elementaire voorzieningen ontbrak, had te maken de verregaande mate waarin het opdelen van woningen in de Jodenbuurt was doorgevoerd, zoals blijkt uit woningonderzoeken van de gemeentelijke Gezondheidsdienst van de jaren 1897-1900. Er waren 774 eenkamerwoningen, op een totaal van 1444 woningen in de Jodenbuurt (53.6 procent). In de eenkamerwoningen woonden 3522 mensen, in meer dan de helft van de gevallen 4 of meer personen per woning (52.4 procent). Uit de verslagen blijkt ook dat het aantal eenkamerwoningen en de huizenbezetting in de Jodenbuurt hoger waren dan in andere stadsdelen. Zo waren er in de Jordaan, eveneens een volksbuurt, 729 eenkamerwoningen op een totaal van 1650 woningen (44.2 procent). In die eenkamerwoningen woonden 2540 mensen. ‘Slechts’ 27.5 procent van de eenkamerwoningen werd door 4 of meer personen bewoond.⁷⁰ Volgens Louis Hermans was 82 procent van de eenkamerwoningen in de Jodenbuurt kleiner dan 15 m².⁷¹ Onder die omstandigheden is het niet verwonderlijk dat wat als woning moest volstaan niet aan de hygiënische eisen van de bouwverordening voldeed.

In 1908 overhandigde Tellegen een nota met het verbeteringsplan aan wethouder Van den Bergh. Tellegen stelde voor alle grachten in de Jodenbuurt, zijnde de Markengracht, de Houtkopersburgwal, de Uilenburgergracht en de Rapenburgwal, te dempen. De Joden Houttuinen en

---

⁶⁷ De Klerk, *De modernisering van de stad 1850-1914*, 137.

⁶⁸ SAA, Gemeentebled (15030), 1903, afd. 3, Hoofdstuk VI, 213.

⁶⁹ SAA, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht: aanvulling (30168), inv. nr. 204 (Correspondentie en besluiten betreffende de wijksanering van Uilenburg 1908-1916).

⁷⁰ Johanna ter Meulen, *Huisvesting van armen te Amsterdam* (Haarlem 1903) 30-31: De verslagen van de Gezondheidsdienst zijn in deze publicatie opgenomen.

⁷¹ Hermans, *Krotten en sloppen*, 65.

de Houkopersburgwal zouden deel gaan uitmaken van een nieuwe verkeersweg van de Plantage Middenlaan richting Nieuwmarkt. De Batavierstraat en de Uilenburgerstraat zouden tot één straat samengesmolten moeten worden en de Valkenburgerstraat zou verbreed moeten worden. De dwarsstraten en toegangsstraten tot Uilenburg en Valkenburg zouden eveneens verbreed of verlegd moeten worden. Voor de westzijde van de Rapenburgerstraat achtte Tellegen het vaststellen van een nieuwe rooilijn voldoende.⁷²

Van den Bergh zond de nota om advies naar A.W. Bos, directeur van Publieke Werken. Bos was het met Tellegen oneens over de wijze waarop de sanering zou moeten worden uitgevoerd. Volgens Tellegen kon uitsluitend een goed geheel verkregen worden door middel van onteigening van alle woningen en gronden die binnen de toekomstige wegen en bouwterreinen lagen. Tevens diende met onteigening voorkomen te worden dat de demping van de grachten aan grond- en woningeigenaren ten goede zouden komen door waardevermeerdering. Bos meende echter dat het standpunt dat Kruseman in 1899 had ingenomen ‘dat niemand het denkbeeld zal verdedigen om een geheele stadswijk, die omringd is door verschillende grachten, geheel te sloopen’, nog steeds aangehouden moest worden.⁷³ Onteigening op grote schaal zou op ernstige tegenstand stuiten, te meer waar gerekend werd op een bijdrage van het Rijk in het belang van de volkshuisvesting. Bos verkoos de baten voor eigenaren als dat de Gemeente achteraf goedkoper zou uitkomen. De ongewenste woningtoestanden wilde Bos door ‘uitzielen’ laten verdwijnen: door de verhuizing uit de Jodenbuurt zou de depreciatie van de panden voortgaan en zou de waarde van de panden geleidelijk dalen tot weinig boven de grondwaarde. Dan pas zou de Gemeente moeten overgaan tot onteigening.⁷⁴

Van den Bergh verkoos de voorzichtige aanpak van Bos. Als eerst een deel van het plan tot uitvoering werd gebracht, was te verwachten dat ‘– eenmaal de rooilijn voor de rest vastgesteld – als de Gezondheidscommissie haar werk daar voortzet, daar wellicht veel verbeterd wordt zonder verdere onteigening, hetzij door aankoop van onbewoonbaar verklaarde woningen, hetzij door regelingen met particulieren’.⁷⁵ Van den Bergh was terughoudendheid met onteigening, omdat hij de kosten van de uitvoering van het verbeteringsplan zo laag mogelijk wilde houden. Dat was volgens Van den Bergh de belangrijkste eis, wanneer de verbetering van een gehele buurt ter hand werd genomen. Hij stelde voor eerst met de sanering van Uilenburg te beginnen en het plan daarvoor aan de gemeenteraad voor te leggen. De sanering van Valkenburg en Rapenburg werden tot een later moment uitgesteld.

1.7 Conclusie

In de aanloop naar de totstandkoming van het verbeteringsplan voor de Jodenbuurt zijn de doordringing van maatschappij en staat en de aanzet tot standaardisatie in de stedenbouw, de processen die volgens De Klerk de stadsontwikkeling hebben aangedreven, waar te nemen. In dit

---

⁷² SAA, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht: aanvulling (30168), inv. nr. 204.

⁷³ SAA, Gemeenteblad (15030), 1899, afd. 2, 894.

⁷⁴ SAA, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht: aanvulling (30168), inv. nr. 204.

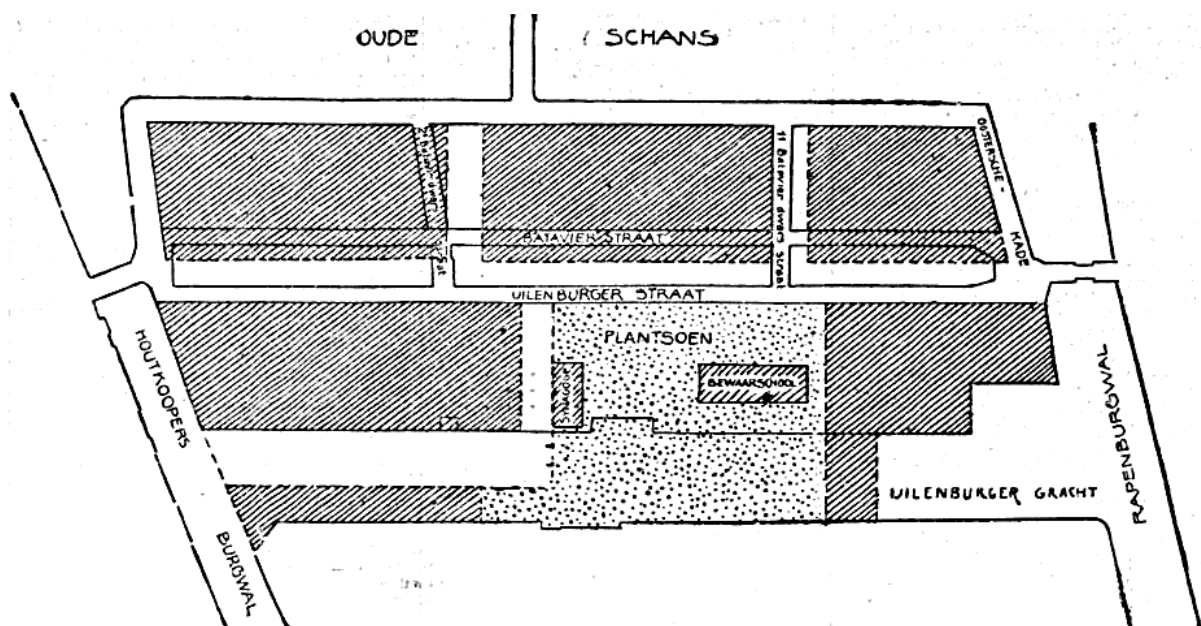
⁷⁵ Ibidem, 204.

hoofdstuk is gebleken dat stadsbestuurders al in de zeventiende eeuw ontevreden waren met het karakter van de bebouwing in de Jodenbuurt en de aansluiting van de straten in de Jodenbuurt op de straten in de nieuwe wijken. De problemen waarvoor in het verbeteringsplan een oplossing werd gezocht, waren dus niet nieuw, maar namen in de loop der tijd wel in ernst en omvang toe door de bevolkingsgroei, de voortgaande stadsuitbreiding en de opkomst van het gezondheidsimperatief. Dat de Gemeente zich, naar aanleiding van de problemen in de Jodenbuurt, meer met de ruimtelijke inrichting ging bemoeien, blijkt uit het besluit tot demping van de Markengracht. Tot initiatief om een meer ingrijpend verbeteringsplan voor de Jodenbuurt te laten ontwerpen, welke naast de demping van grachten ook de onteigening van woningen in de Jodenbuurt omvatte, hebben de invoering van de Woningwet, de invloed van de woninghervormers op de gemeentepolitiek en de aanstelling van Tellegen als directeur van Bouw- en Woningtoezicht bijgedragen.

Bij het ontwerp van het verbeteringsplan voor de Jodenbuurt speelden woningonderzoeken een belangrijke rol. De norm voor de beoordeling van woningen werd in een bouwverordening vastgelegd. Bij de beoordeling werd niet alleen op de kwaliteit van de woningen gelet, maar ook op de manier waarop mensen in de woningen leefden. Bovendien bezochten gemeentebestuurders zelf de Jodenbuurt om te onderzoeken hoe slecht de woningtoestand werkelijk was. Soms weerklonk in hun beoordeling een oud vooroordeel over de morsigheid van de Joden. Het oordeel van de Gemeente over de slechte woningtoestand in de Jodenbuurt was dus niet geheel objectief. Toch geven de woningonderzoeken de indruk dat de dichte bebouwing en hoge woningbezetting in de Jodenbuurt de voornaamste problemen waren.

Hoofdstuk 2. Het saneringsplan voor Uilenburg

Nadat de hoofdlijnen van het verbeteringsplan voor de Jodenbuurt waren vastgesteld, besloot wethouder Van den Bergh eerst een deel van het verbeteringsplan verder uit te werken en aan de gemeenteraad voor te leggen. Dat deel omvatte het eiland Uilenburg. In dit hoofdstuk wordt nagegaan hoe de voorstellen van B en W met betrekking tot de sanering van Uilenburg tot stand zijn gekomen en welke afwegingen de raadsleden maakten bij het nemen van de besluiten over de voorstellen. Op die manier kan antwoord worden gegeven op de vraag welke factoren een rol speelden in het planningsproces van de sanering van Uilenburg.

Afbeelding 2.1 Het voorlopig onteigeningsplan voor Uilenburg. De doorlopende lijnen geven het bestaande stratenplan aan, terwijl de stippellijnen de nieuw-geprojecteerde rooilijnen aanduiden en de haringen de nieuw-geprojecteerde bebouwing. Bron: 'De verbetering van Uilenburg', *De Telegraaf*, 08-11-1909.

2.1 Het voorlopig onteigeningsplan

Op 25 januari 1910 droeg het college van B en W een voorlopig plan van onteigening van gronden en gebouwen op Uilenburg aan de gemeenteraad voor. Volgens het rapport van Bouw- en Woningtoezicht was in de Uilenburgerstraat en Batavierstraat letterlijk alles onbewoonbaar. Zodoende ging Van den Bergh ervan uit dat alle woningen in die straten met rijkssteun onteigend zouden kunnen worden. De lage kosten waren voor hem de belangrijkste reden geweest om voor te stellen met de sanering van Uilenburg te beginnen.⁷⁶ Het voorlopig onteigeningsplan omvatte het gehele grondoppervlak van Uilenburg. B en W deden nog geen uitspraak over de gebouwen die behouden konden blijven. Met de vaststelling van een voorlopig onteigeningsplan trachtten B en W te

⁷⁶ SAA, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht: aanvulling (30168), inv. nr. 204.

voorkomen dat verbouwing van te onteigenen gebouwen zou plaatsvinden, waardoor later de kosten van onteigening zouden stijgen.⁷⁷

Op 23 februari 1910 keurde de gemeenteraad het voorlopig onteigeningsplan goed zonder discussie daarover te voeren.⁷⁸ Dat een meerderheid van de raadsleden met de onteigening van woningen op Uilenburg instemde, betekende een omslag ten opzichte van 1899. Toen had een meerderheid van de raadsleden geweigerd de vervuiling van de Markengracht in verband te brengen met de huisvesting. Er zijn verschillende redenen die kunnen verklaren waarom de raadsleden nu wel voor onteigening van woningen waren. Ten eerste was de demping van de Markengracht herhaaldelijk uitgesteld. In januari 1907 verzocht de afdeling district IV van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) zo spoedig mogelijk uitvoering te doen geven aan het besluit tot demping.⁷⁹ Daarbij voegden zich bewoners van straten en stegen in de nabijheid van de Markengracht.⁸⁰ Ook de gemeenteraadsleden begonnen zich te ergeren aan de daadloosheid van B en W. Bij behandeling van het adres van de SDAP merkte het raadslid W.H. Vliegen op dat hij niet wist, 'dat het zoo gemakkelijk was raadsbesluiten niet uit te voeren, als hier blijkt.' Volgens hem was het geld eenvoudig voor een ander doel uitgegeven en was er verder niets meer van de zaak gekomen. Hij wees erop dat het 'onhoudbaar [is] een dergelijken toestand in een stad zoals deze, en nog wel in een dichtbevolkte buurt, te laten voortbestaan. Als men het water in de gracht aanschouwt, dan zal ieder dat toestemmen.'⁸¹ De bewoners zouden volgens Vliegen geduld genoeg gehad hebben.

De Woningwet maakte de onteigening in het belang van de volkshuisvesting mogelijk. Dat kan op zichzelf al een reden zijn geweest voor de raadsleden om het voorlopig onteigeningsplan goed te keuren. Daar kwam nog bij dat in de jaren na de invoering van de Woningwet weinig van krotopruijing in Amsterdam terecht was gekomen, tot grote ergernis van de raadsleden. Bij onbewoonbaarverklaring van een tiental woningen in januari 1908 wees Zeehandelaar B en W erop dat het ontbrak aan een systeem waarnaar gewerkt werd. Hij was van mening dat eerst de slechtste woningen in de stad onbewoonbaar verklaard zouden moeten worden en daartoe behoorden de voorgedragen woningen niet. J.N. Hendrix stelde voor alle woningen in een stadsdeel te classificeren. Dan pas zou de omvang van het vraagstuk kunnen worden overzien.⁸² Met het saneringsplan voor Uilenburg werd aan de wensen van de raadsleden voldaan. De Jodenbuurt behoorde tot de volksbuurten van Amsterdam met de slechtste woningen. Bovendien zou na vaststelling van het voorlopig onteigeningsplan bekeken worden welke woningen nog voor verbetering in aanmerking kwamen en welke gesloopt moesten worden.

---

⁷⁷ SAA, Gemeentebld (15030), 1910, afd. 1, 101-102.

⁷⁸ SAA, Gemeentebld (15030), 1910, afd. 2, 255.

⁷⁹ SAA, Gemeentebld (15030), 1907, afd. 2, 123.

⁸⁰ Ibidem, 124.

⁸¹ Ibidem, 123.

⁸² SAA, Gemeentebld (15030), 1908, afd. 2, 82-84.

Tot slot maakten sinds de jaren negentig van de negentiende eeuw de vooruitstrevende liberalen en vanaf 1902 ook socialisten deel uit van de gemeenteraad. In 1902 bemachtigde de SDAP één van de vijftien zetels in de raad. Een grote overwinning van de SDAP kwam echter pas in 1911, toen zij van zes naar twaalf zetels steeg, slecht een zetel minder dan de liberale partijen samen bezaten. De uitbreiding van het kiesrecht had tot deze verschuiving van de politieke verhoudingen in de raad bijgedragen.⁸³ Zoals in het vorige hoofdstuk vermeld, wilden zowel de vooruitstrevend liberalen en sociaal-democraten de verbetering van de volkshuisvesting door overheidsmaatregelen bevorderen. De politieke wil om de verbetering van de volkshuisvesting ter hand te nemen, nam aan het begin van de twintigste eeuw dus toe.

2.2 Onbewoonbaarverklaring van woningen

In afwachting van de vaststelling van het definitieve plan van onteigening van Uilenburg stelden B en W op 12 juli 1910 voor tot onbewoonbaarverklaring van woningen op Uilenburg over te gaan. Op advies van de Gezondheidscommissie werden 381 van de 909 woningen op Uilenburg voor onbewoonbaarverklaring voorgedragen.⁸⁴ De woningonderzoekers van de Gezondheidscommissie hadden een complex van gebreken aangetroffen, waaronder onvoldoende voorziening met daglicht, onvoldoende gelegenheid tot luchtverversing, verwaarlozing, onvoldoende inrichting van de toegangen, brandgevaar, onvoldoende hoogte, het ontbreken van doorlopende privaten en vochtigheid. De woningen konden volgens de Gezondheidscommissie niet meer worden verbeterd. Onder ‘verbetering’ werd volgens Kruseman, voorzitter van de Gezondheidscommissie, verstaan: ‘herstellingen en kleine veranderingen op bepaalde punten, rioleering bijv.’, maar niet is onder verbetering te begrijpen algehele verbouwing van het perceel, bijv. het maken van d[r]ie woningen tot twee. Iedere woning moet afzonderlijk genomen worden en niet het huis. Dit volgt ook uit de woorden in art. 25 “als de woning alsnog in bewoonden staat is gebracht”.⁸⁵ Het aantal woningen dat de Gezondheidscommissie als onbewoonbaar aanmerkte was erg groot, omdat de kamers waarin gezinnen woonden als opzichzelfstaande woningen werden beoordeeld. De onderzoekers van de Gezondheidscommissie letten er dus niet op of de panden, welke oorspronkelijk voor de bewoning van één gezin bedoeld waren, in een bewoonbare staat gebracht konden worden.

In de gemeenteraad heerste twijfel over de vraag of de onbewoonbaarverklaring van woningen voorafgaand aan onteigening noodzakelijk was. Hendrix vroeg zich af of het de bedoeling was om de waarde van de panden moedwillig te drukken. Hij beschuldigde Van den Bergh ervan dat hij de raadsleden wilde overhalen in te stemmen met onteigening door erop te wijzen dat alleen bij onbewoonbaarverklaring een rijksbijdrage onder de Woningwet werd verkregen voor de sanering van

---

⁸³ Peter Hofland, *Leden van de raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941* (Amsterdam 1998) 59-60, 62.

⁸⁴ SAA, Gemeenteblad (15030), 1910, afd. 1, 661-750.

⁸⁵ ‘Stadsnieuws. De toepassing der Woningwet.’ Kruseman in de ledenvergadering van de kiesverenigingen ‘Vooruitgang’, *Algemeen Handelsblad*, 13-05-1908.

Uilenburg.⁸⁶ Het raadslid antirevolutionaire P.A. Diepenhorst twijfelde of de Gezondheidscommissie de eisen voor onbewoonbaarverklaring niet lichter had opgevat, dan bij onbewoonbaarverklaring waarbij geen onteigening in het verschieft lag.⁸⁷ Van den Bergh verzekerde de raadsleden dat slechts de procedure werd opgevolgd die de Woningwet voorschreef bij onteigening in verband met de verbetering van de volkshuisvesting.⁸⁸

Met de belangen van woningeigenaren was in het voorstel tot onbewoonbaarverklaring weinig rekening gehouden. Het was voor woningeigenaren nadelig wanneer hun woning onbewoonbaar werd verklaard voordat een definitief onteigeningsplan was vastgesteld. Bij gemeentelijke aankoop van onbewoonbaar verklaarde woningen werden namelijk alleen de grondwaarde en bouwmaterialen vergoed. Bovendien voerde het raadslid B.E. Asscher aan dat de eigenaren hun woningen niet meer konden verhuren als het bordje ‘Onbewoonbaar verklaarde woning’ werd bevestigd.⁸⁹ De raadsleden B.E. Asscher, J. Polak, P.A. Diepenhorst, J.N. Hendrix en C.B. Posthumus Meyjes stelden daarom voor de voordracht tot onbewoonbaarverklaring aan te houden totdat een beslissing was genomen over het definitief plan tot onteigening van Uilenburg.⁹⁰ Die voordracht werd met 24 tegen 16 stemmen verworpen.

Veel woningeigenaren op Uilenburg verzetten zich tegen de onbewoonbaarverklaring van hun woning. Een belangrijk argument dat door woningeigenaren werd aangevoerd, was dat de onbewoonbaarverklaring niets te maken hadden met hygiëne en volksgezondheid. Het *Algemeen Handelsblad* berichtte over de vergadering van het Eigendomsrecht, waarin de secretaris M. Pasmooy, had betoogd dat de woningverbeteraars leugens verkondigden:

‘De „wijsgeeren” van de verbetering der volkshuisvesting noemen als verschijnselen van een slechte volkshuisvesting onzindelijkheid, onzedelijkheid en een ongunstig sterftcijfer. Maar voor Amsterdam, zoowel als voor geheel Nederland, geldt juist, dat die verschijnselen niet aanwezig zijn. (...) Wat die onzindelijkheid betreft, men vindt soms „slobbers” in ruime woningen en daartegenover vaak zindelijkheid in de primitiefste vertrekken. (Toejuichingen.) En wat de onzedelijkheid betreft, men beweert altijd dat die juist in de hogere standen voorkomt. Spr. Weet het niet, maar de onzedelijkheid vindt men zeker niet in het arbeidersgezin, in het gezin van den arme. Dan het ongunstige sterftcijfer. Volgens de theorie van de verbeteraars der volkshuisvesting zou dit cijfer verband houden met slechte volkshuisvesting. Dit zou men kunnen gelooven als Uilenburg er niet was, waar de woningtoestanden toch zeker niet gunstig zijn. Over de geheele stad was het sterftcijfer 12, voor Uilenburg alleen 9 $\frac{3}{4}$!’⁹¹

Artsen hadden het sterftcijfer in verschillende Amsterdamse buurten onderzocht. Zij waren tot de conclusie gekomen dat de sterfte, vooral onder kinderen, in de Jodenbuurt relatief laag was. Daarnaast

---

⁸⁶ SAA, Gemeentebld (15030), 1910, afd. 2, 1369, 1413.

⁸⁷ Ibidem, 1400.

⁸⁸ Ibidem, 1411.

⁸⁹ Ibidem, 1364.

⁹⁰ Ibidem, 1420.

⁹¹ ‘Stadsnieuws. Huiseigenaar en volkshuisvesting’, *Algemeen Handelsblad*, 22-01-1914.

kwamen allerlei ziekten bij Joden minder voor, met uitzondering van tuberculose.⁹² De gemeente-arts H. Pinkhof wijddde het lage sterftecijfer onder de Joden aan de borstvoeding, de matigheid in alcoholgebruik en de rituele spijswet, welke volgens Pinkhof veroorzaakte, ‘dat bij den armsten Joodsch-orthodoxen arbeider evenveel reinheid heerscht op het gebied van spijs, drank en het schoonmaken en –houden van het vaatwerk, als alleen in het gezin van aristocraten bij niet-Joden wordt aangetroffen.’ Pinkhof concludeerde: ‘de Joodsche gezondheid is dus niet een natuur-, doch een cultuurverschijnsel’.⁹³ Saltet argumenteerde in het openbaar dat ‘goed gevoede, niet overwerkte, verstandig gekleede mensen, die zich fatsoenlijk gedragen, ook in slechte woningen zeer gezond kunnen blijven’.⁹⁴ De woningeigenaren maakten dankbaar gebruik van de medische publicaties, om de onbewoonbaarverklaring van hun woningen aan te vechten.

De raadsleden hechtten weinig belang aan het lage sterftecijfer in de Jodenbuurt. Tijdens de beraadslaging over de onbewoonbaarverklaring werd wel opgemerkt dat de gezondheidstoestand bijzonder gunstig afstak bij die in andere stadsgedeelten, maar toch waren de raadsleden van mening dat de woningen slecht waren en dat sloop de enige oplossing was om een betere toestand te krijgen.⁹⁵ Over de voordracht tot onbewoonbaarverklaring hoefde dan ook niet gestemd te worden: die werd voor alle woningen gezamenlijk goedgekeurd. Waarschijnlijk lieten de gemeentebestuurders zich meer leiden door het oordeel van de directeuren van de Gezondheidscommissie en Bouw- en Woningtoezicht over de woningtoestand, dan door medische feiten. De Ruijter merkt in dit verband op: ‘Het gezondheidsimperatief werkt zo grondig en stemt zozeer overeen met andere morele attitudes dat het in strijd komt met een ander geloof, namelijk dat feiten behoren te spreken.’⁹⁶ Verder merkt Stieber op dat ingenieurs de rol van deskundigen op het gebied van hygiëne overnamen van artsen, omdat zij over technische kennis beschikten om de hygiënische voorschriften te vertalen naar stedenbouwkundige plannen en ontwerpen.⁹⁷ Bovendien ging het in het verbeteringsplan voor de Jodenbuurt niet alleen om de verbetering van hygiëne, maar ook om de verbetering van de verkeersinfrastructuur. De sanering van Uilenburg droeg zo bij aan de modernisering van de stad. Waarschijnlijk heeft dat grotere doel ook een rol gespeeld in het besluit van de raadsleden.

---

⁹² Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 105.

⁹³ ‘Stadsnieuws. Tentoonstelling het verdwijnend Amscherdamsch ghetto’, *De Telegraaf*, 31-05-1916; J.C.H. Blom en J.J. Cahen, ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)’, in: J.C.H. Blom, R.G. Fuchs-Mansfeld en I. Schöffer (eds.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-310, aldaar 252: De verklaring die Pinkhof geeft voor het lage sterftecijfer onder de Joden wordt grotendeels bevestigd door de historici J.C.H. Blom en J.J. Cahen. Zij wijzen op de borstvoeding die door vrijwel alle Joodse vrouwen aan hun kinderen werd gegeven, op een hygiënischer levenswijze als gevolg van de Joodse spijs- en andere rituele voorschriften, de afwijkende beroepsstructuur en de hechtere familiebanden onder. Het verdwijnen van de verschillen in sterfte met andere groepen na 1910 schrijven zij toe aan de op brede schaal toenemende hygiëne, zoals tot uitdrukking komend in de sterk toegenomen zuigelingenverzorging, de wet op vleeskeuring van 1919, en de sterkere concentratie in de steden van de bevolking als geheel. Dat Joden weinig tot geen alcohol zouden drinken bevestigen zij niet.

⁹⁴ Van der Wiel, ‘Baten en lasten van honderd jaar Woningwet’, 80.

⁹⁵ SAA, Gemeenteblad (15030), 1910, afd. 2, 1361.

⁹⁶ De Ruijter, *Voor volkshuisvesting en stedenbouw*, 131

⁹⁷ Stieber, *Housing design and society in Amsterdam*, 50-54.

De woningeigenaren kregen de mogelijkheid om tegen de onbewoonbaarverklaring van hun woning in beroep te gaan bij Gedeputeerde Staten. Daar maakten de zij dan ook volop gebruik van. Tot aan april 1912 kwamen er 238 beroepen tegen onbewoonbaarverklaring van woningeigenaren op Uilenburg bij Gedeputeerde Staten binnen. Slechts met betrekking tot 12 woningen werd het beroep gegrond verklaard. Het aantal onbewoonbaar verklaarde woningen kwam daarmee op 368.⁹⁸

Naast de belangen van de woningeigenaren, speelden de belangen van bewoners een bescheiden rol in de beraadslaging van de raad over de onbewoonbaarverklaring. Voornamelijk Asscher maakte zich zorgen over de toekomst van de bewoners van Uilenburg. Hij merkte op dat het ging om een ‘eigenaardige volksbuurt’, ‘een specifiek gedeelte van de bevolking van Amsterdam, dat tot op zekere hoogte kan worden beschouwd als de bevolking van een andere stad ten aanzien van de wijk, waarheen men ze wil verplaatsen’.⁹⁹ Hij berekende dat er negenhonderd woningen bij de sanering van Uilenburg betrokken waarin gezinnen met gemiddeld vijf personen woonden. ‘Wat wilt ge met die 4,5 duizend mensen doen, wanneer ge ze overgebracht hebt?, vroeg hij aan de wethouder.¹⁰⁰ Van den Bergh merkte op dat die vraag niet aan de orde was, omdat niet alle woningen tegelijk afgebroken hoefden te worden. Uit een woningtelling die Bouw- en Woningtoezicht in maart 1909 had verricht, bleek dat er genoeg woningen in de naaste omgeving van Uilenburg beschikbaar waren om de bewoners van onbewoonbaar verklaarde woningen te huisvesten.¹⁰¹ Door een stapsgewijze aanpak van de sanering zou voorkomen kunnen worden dat de woondichtheid in naastgelegen buurten zou oplopen. Van den Bergh verwachtte bovendien dat de bewoners van Uilenburg zich over de stad zouden verspreiden.¹⁰² Of voor de bewoners van woningen die niet onbewoonbaar verklaard werden nog genoeg woningen beschikbaar waren, zou op een later moment worden bekeken.¹⁰³

Asscher merkte verder nog op dat winkeliers op Uilenburg alleen met succes hun beroep kon uitoefenen in de Jodenbuurt.¹⁰⁴ Van den Bergh hoopte Asscher gerust te kunnen stellen. Hij was het beroep nagegaan van de mensen die in onbewoonbaar te verklaren woningen op Uilenburg waren gehuisvest. Onder hen bevonden zich slechts acht winkeliers. De grootste groep bestond uit 113 straathandelaren, venters en zwervers.¹⁰⁵ Die mensen waren door hun werkzaamheden niet aan een bepaalde plaats gebonden, stelde Van den Bergh. Verder waren er nog 30 bewoners zonder beroep, 8 diamantbewerkers en 90 mensen met diverse beroepen, waaronder bakkers, werkvrouwen,

---

⁹⁸ SAA, Gemeentebld (15030), 1912, afd. 1, 572.

⁹⁹ Ibidem, 1362.

¹⁰⁰ Ibidem, 1362-1363.

¹⁰¹ Ibidem, 1415: ‘Wij hebben hier voor ons een kaart van de woningtelling, waarop is aangegeven, wat in de omgeving aan woningen vrij staat, en nu blijken, in de allernaaste omgeving, bijvoorbeeld in het vak, waarin de Valkenburgerstraat ligt, 108 woningen onbewoond; in de Jodenbreestraat 52, Rapenburg 92, Rapenburgerstraat 40. Dat zijn er dus reeds 300, en het aantal mensen dat hier ontruimd wordt, is niet eens 300.’

¹⁰² Ibidem, 1416.

¹⁰³ Ibidem, 1414-1416.

¹⁰⁴ SAA, Gemeentebld (15030), 1910, afd. 2, 1362-1363.

¹⁰⁵ Het is niet duidelijk waarom Van den Bergh zwervers tot een beroepsgroep rekent.

vakarbeiders, losse sjouwwerklieden, een balletmeester, een acteur, een uitsmijter, een orgeldraaier en een schoenpoetser.¹⁰⁶ Om al die mensen te helpen bij het verhuizen, zou jaarlijks een bedrag van vijftienhonderd gulden op de begroting worden uitgetrokken.¹⁰⁷ Asscher was echter niet gerust gesteld, want blijkbaar bevonden de meeste winkeliers zich onder de achterblijvers. Die zouden eveneens benadeeld worden wanneer een belangrijk deel van hun clientèle zou verhuizen. Maar ook op dit punt gaf Van den Bergh niet thuis: met de nadelen van de achterblijvers kon geen rekening worden gehouden bij de onbewoonbaarverklaring van woningen.¹⁰⁸

De gemeentebestuurders waren het dus niet eens over de vraag of de sanering het belang van de bewoners diende. Het meningsverschil tussen Asscher en Van den Bergh was gebaseerd op hun verhouding tot de bewoners van Uilenburg. Waarschijnlijk vreesde Asscher dat de verplaatsing van de Joodse bevolking naar andere stadswijken de assimilatie, en daarmee ook de afname van de godsdienstigheid van de Joden, zou bevorderen. Dat zou hij onwenselijk hebben gevonden, want Asscher was voorzitter van de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands-Israëlitische Kerkgenootschap en van de kerkenraad van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge.¹⁰⁹ Evenals Asscher, was Van den Bergh van Joodse afkomst. Beiden hadden rechten gestudeerd in Amsterdam. Maar Van den Bergh verhuisde pas op latere leeftijd naar Amsterdam, terwijl Asscher daar was geboren. In tegenstelling tot Asscher had Van den Bergh geen aanwijsbare band met de Joodse gemeenschap van Amsterdam. De overtuiging dat de Joden zich over de stad zouden verspreiden, kwam voort uit Van den Berghs vertrouwen in het opschuifstelsel. Wat inhield dat bij krotpruiming een opschuiving van de bewoners van krotwoningen in de oude stad naar betere woningen in de nieuwe stad zou plaatsvinden. Het opschuifstelsel lag aan de basis van het liberaal gemeentelijk beleid betreffende de verbetering van de volkshuisvesting. Van den Bergh was een vrijzinnig-democraat, maar hij deelde de overtuiging met de liberalen dat de woningbouw aan het particulier initiatief overgelaten moest worden en dat de Gemeente zich moest beperken tot krotpruiming.¹¹⁰

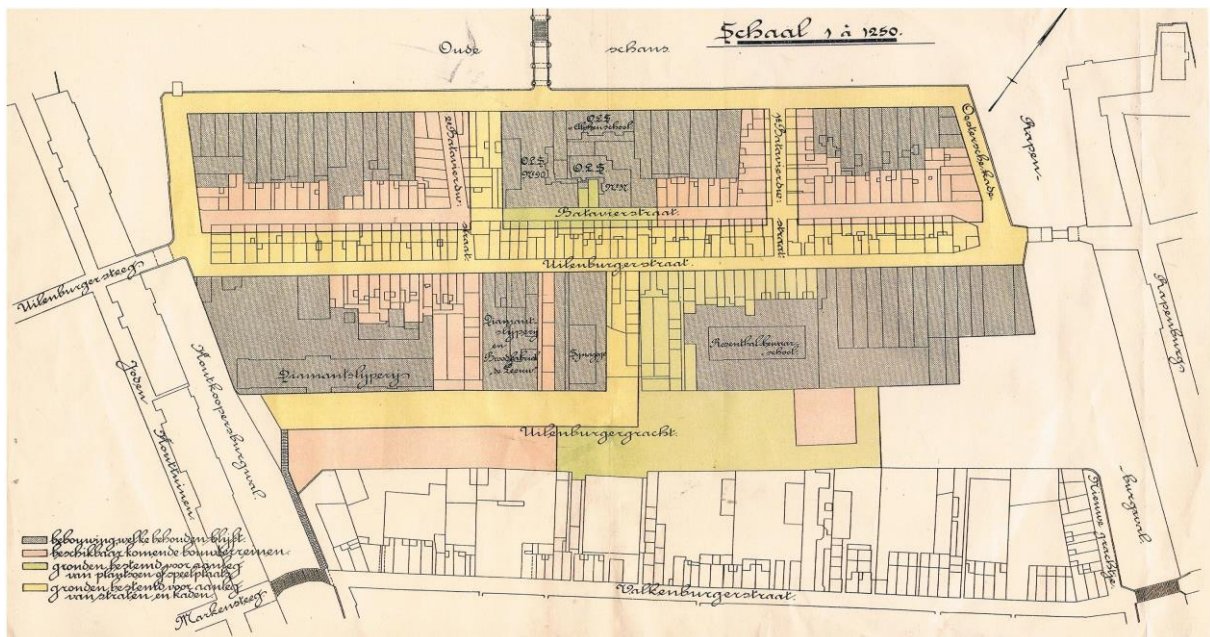
¹⁰⁶ SAA, Gemeentebld (15030), 1910, afd. 2, 1415.

¹⁰⁷ Ibidem, 1416.

¹⁰⁸ Ibidem, 1427.

¹⁰⁹ <http://www.joodsmonument.nl/person/509963>, geraadpleegd op 24-4-2015.

¹¹⁰ Zie ook hoofdstuk 3. De verplaatsing van de bewoners van Uilenburg, 42-43.

Afbeelding 2.2 'Onteigening van gronden en gebouwen op Uilenburg en vaststelling van het plan van bebouwing van dat stadsdeel'. Grijs gekleurd is de bebouwing die behouden blijft, roze gekleurd zijn de beschikbaar komende bouwterreinen, groen gekleurd zijn de gronden bestemd voor aanleg van plantsoen of speelplaats, geel gekleurd zijn de gronden bestemd voor aanleg van straten en kaden. Bron: SAA, Archief van de Secretarie; Afdeling Publieke Werken (5180), inv. nr. 11593.

2.3 Het definitieve onteigeningsplan

Op 17 oktober 1911 droegen B en W het definitieve onteigeningsplan voor Uilenburg aan de gemeenteraad voor. B en W benadrukten dat uit het onderzoek van de Gezondheidscommissie was gebleken dat ook de woningen die niet onbewoonbaar verklaard waren aanzienlijk verbeterd moesten worden. Een groot aantal woningen was zo tegen andere woningen aangebouwd dat de luchttoevoer onvoldoende was. Bovendien bestonden de afscheidingen tussen woningen grotendeels uit houten schotten, terwijl plafonds ontbraken. Daarnaast hadden de woningen geen afvoerleidingen, of waren die van slechte kwaliteit. B en W oordeelden dat de toestand buitengewoon brandgevaarlijk was en dat ongedierte en stof door de onvoldoende afscheiding, van de ene in de andere woning drong. De 'eischen der moderne hygiëne' gelasten dat die woningen aan haar bestemming werden onttrokken.¹¹¹

Het onteigeningsplan omvatte de middenstrook van de bebouwing op Uilenburg, de gehele Batavierstraat, diverse dwarsstraten en het middengedeelte van de bebouwing aan de grachtzijde van de Uilenburgerstraat. De panden tussen de Uilenburg- en Batavierstraat stonden rug tegen rug en de ruimte tussen de beide straten ook te smal was om met behoud van de rooilijnen een betere bebouwing te verkrijgen. Ook de panden aan de Batavierstraat stonden dicht tegen de achterzijde van de pakhuizen aan de Oude Schans. Wanneer de panden aan de Batavierstraat naar voren geplaatst werden, was onteigening van de Oude Schans niet nodig. Aan de andere zijde van de Uilenburgerstraat was de bebouwing in het middengedeelte eveneens slecht en dicht op elkaar gebouwd. Daar was eigenlijk geen ruimte voor woningen, want de Sophie Rosenthal bewaarschool en synagoge die daar

¹¹¹ SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 1, 2749-2750.

waren gelegen kwamen volgens B en W beter tot hun recht in een open ruimte.¹¹² De firma Veerman en Zonen die aan de Uilenburgerstraat was gevestigd, zagen B en W het liefst verdwijnen, omdat de bergplaatsen voor beenderen van deze firma een stanklucht op Uilenburg verspreidde. Volgens B en W was de stank hinderlijk voor de verkoop van de vrijkomende grond.¹¹³ De firma kon echter niet in het belang van de volkshuisvesting onteigend worden. Daarom lieten B en W door de Commissie voor de Strafordeeningen een verordening vaststellen op het oprichten van bewaarplaatsen voor beenderen. Daarmee hoopten ze Veerman en Zonen naar de overzijde van het IJ te kunnen verdrijven.¹¹⁴ De pakhuizen in de Uilenburgerstraat, een groot gedeelte van de Oude Schans en een deel van de Houtkopersburgwal bleven eveneens buiten het onteigeningsplan, omdat de percelen voor de verbetering van de volkshuisvesting niet benodigd waren.¹¹⁵ Voor een blijvende verbetering van de buurt stelden B en W een bebouwingsplan voor. Ze benadrukten dat daarbij rekening moest worden gehouden met de eisen die aan stadsuitbreiding werden gesteld. Het plan omvatte de verbreding van de Uilenburgerstraat tot 18 meter, de verbreding van de overige straten tot 13 en 15 meter en de aanleg van een plantsoen op te dempen Uilenburgergracht.¹¹⁶ B en W lieten zich er niet over uit wat er voor de gesloopte woningen in de plaats zou moeten komen.

De kosten voor de uitvoering bedroegen f 1.024.000, waarvan f 897.000 voor de onteigening van 333 percelen en f 127.000 voor de verbreding van de straten en de demping van de gracht. Daartegenover stonden de opbrengsten van het verkregen terrein voor bebouwing en het plantsoen, die werden geschat op f 345.000.¹¹⁷ B en W verzochten de regering een voorschot en een bijdrage te verlenen krachtens de Woningwet. De regering besloot een voorschot te verlenen voor de onteigening, terwijl de exploitatie van de beschikbaar komende bouwterreinen voor rekening van de Gemeente kwam. Daartegenover stond dat die exploitatie buiten de bemoeiingen van de regering omging en de Gemeente vrij was om de bouwterreinen voor elk gewenst doel te bestemmen. Het voorschot werd vastgesteld op f 700.000 en de jaarlijkse annuïteit, met een aflossingsperiode van vijftig jaar, op f 30.000, waarvan het Rijk de helft betaalde.¹¹⁸

Aangezien de raad het voorlopig onteigeningsplan en de voordracht tot onbewoonbaarverklaring van woningen op Uilenburg al had goedgekeurd, is het niet verwonderlijk dat de raadsleden niet lang hoefden te discussiëren voordat zij ook instemden met het definitief

---

¹¹² 'De verbetering van Uilenburg', *De Telegraaf*, 08-11-1909: De krant was onderhands op de hoogte van de plannen gesteld: 'Dit zijn de overwegingen, welke ten grondslag liggen aan het plan, dat door de commissie van bijstand voor Publieke Werken te zijn goed gekeurd, voor nader onderzoek in handen gesteld is van de gezondheidscommissie en waarvan wij in hoofdstrekken hierboven een schetstekening afdrukken'.

¹¹³ SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 2, 1160.

¹¹⁴ SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 1, 397, 2409; SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 2, 1157-1174: De voordracht werd met 34 tegen 7 stemmen aangenomen.

¹¹⁵ SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 1, 2752.

¹¹⁶ SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 1, 2750.

¹¹⁷ Ibidem, 2751.

¹¹⁸ SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 1, 2752; SAA, Gemeentebld (15030), 1912, afd. 1, 837.

onteigeningsplan.¹¹⁹ Tijdens de raadsvergadering op 15 november 1911 vroeg slechts één raadslid het woord. J. De Vries merkte op dat hij de verdwijning van ‘het beroemde Amsterdamsche ghetto’ uit een oogpunt van uit historie betreunde, maar uit het oogpunt van de moderne hygiëne juichte hij het toe. De Vries vreesde dat een soort ‘uitdrijving’ van de bevolking zou plaatsvinden, ‘een bevolking die als het ware bij elkaar behoort, waarbij men zou kunnen gebruiken het woord saamhoorigheid, niet alleen materieel, maar ook geestelijk’. Zij zou met grote tegenzin naar de buitenwijken van Amsterdam worden verplaatst. De voorzitter, burgemeester A. Röell wees De Vries erop dat hij ‘allerlei retrospectieve beschouwingen’ aan het houden was. Op de vraag wanneer ‘een dergelijke weklacht’ wel te pas zou komen, werd geroepen ‘Nooit!’.¹²⁰

Evenals Asscher, was De Vries van Joodse afkomst. Dat deze twee raadsleden de Jodenbuurt van dichtbij kenden, was bepalend voor de manier waarop zij tegen de sanering van de Jodenbuurt aankeken. Zij maakten zich zorgen over de verhuizing van de bewoners op Uilenburg naar andere stadsdelen, vanwege hun overtuiging dat de bewoners aan de oude buurt waren gebonden door hun beroep, ofwel door cultuur en traditie. Toch deelden Asscher en De Vries de mening met overige raadsleden dat de sloop van Uilenburg een noodzakelijk kwaad was, omdat de woningen niet voldeden aan de eisen die aan de volkshuisvesting werden gesteld. Voor de verbetering van Uilenburg moesten dus zowel de belangen van bewoners, als van woningeigenaren wijken.

Ook in krantenberichten en tijdschriftartikelen over de sanering van Uilenburg werden de buurt en de bewoners met elkaar in verband gebracht. ‘Deze mensen en deze wijk behoorden bij elkander. Zij waren op één toon gestemd, die van verwaarlozing en verval, en van éénzelfde picturale schoonheid door de tot romantisch hoogte opgevoerde armoede’, stond bijvoorbeeld in de *Leeuwarder courant* te lezen.¹²¹ In sommige krantenberichten werd de vuilheid en de stank op Uilenburg in verband gebracht met de Joodse identiteit van de bewoners:

‘Op Uilenburg wonen nagenoeg niet anders dan Joden, meestal van de laagste klasse, kleine kooplieden, straatventers, die er van geslacht tot geslacht hebben gehuisvest en van welke soms heele families aartsvaderlijk bijeenhokken. In de heele lange straat wonen slechts 5 mensen die in het Adresboek staan. De lieden zijn het grootste deel van den dag op straat en geven weinig om reinheid, waaromtrent zij meestal een andere opvatting hebben dan hun met gelijk fortuin gezegende Christen medeburgers. Ook op straat en aan de uitgangen der huizen is dit merkbaar en zoo is er weinig behoefte aan ruimte, lucht en licht. De mensen weten niet beter of het behoort zoo (...)’¹²²

Tegelijkertijd werd de verdwijning van de Jodenbuurt en het Joodse leven betreurd:

‘En tóch... Maar dat is toch een sterke, innig levende, bloedwarme ader van het heerlijke Amsterdam geweest, die nu daar wordt weg gesneden! (...) Wat zou het Amsterdamsche

---

¹¹⁹ SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 2, 2077-2081.

¹²⁰ Ibidem, 2079-2080.

¹²¹ ‘Het verdwijnende Ghetto’, *Leeuwarder courant*, 07-03-1913.

¹²² ‘Amsterdam. 21 Febr. Uilenburg’, *Het Centrum*, 21-02-1910.

volksleven zijn zonder de Jodenbuurt, zonder de kern van de Jodenbuurt, die Uilenburg was?’¹²³

‘t Is er gezellig, het eentonige van de nieuwe buurten ontbreekt er volkomen. Vergelijkt eens de van Lennep- of Borgerstraat met de Batavierstraat. Lage en hogere huisjes wisselen elkaar af. Sierlijke gevelsteentjes „De groene Olifant”, „De turkze slaef” e.a. Sierlijke zandsteenomlijstingen van trapvensters, besneden deurkozijnen. Kortom, er zit leven in dit stads-aspect.’¹²⁴

Ook al had Uilenburg mooie kanten, de overtuiging dat modernisering hard nodig was, was allesoverheersend. De Jodenbuurt moest verdwijnen, omdat ‘het een schande is voor een groote, moderne stad om een buurt te hebben als deze, waar menschen wonen in krotten, die te slecht voor beesten zijn’.¹²⁵ De sanering van Uilenburg gaf hoop op een betere toekomst voor de bewoners, maar de bebouwing viel niet meer te redden.

Afbeelding 2.3 ‘Verdwijndend oud-Amsterdam. Een der meest schilderachtige gedeelten van oud-Amsterdam, dat spoedig onder sloopershanden zal vallen. Het is een panorama vanaf het dak van de diamantslijperij Boaz op Uilenburg.’ Bron: *Tilburgsche courant*, 12-12-1915.

2.4 Conclusie

Dat een groot aantal woningen op Uilenburg in een onbewoonbare staat verkeerden, was reden om met de sanering van deze wijk aan te vatten. Daardoor zouden de kosten van de sanering beperkt blijven. De politieke wil van de raadsleden om met de volkshuisvesting te bemoeien, was een belangrijke voorwaarde voor het besluit tot sanering van Uilenburg. Vanwege het gevoel van urgentie om serieus uitvoering te geven aan de Woningwet, stemden de raadsleden in met de voorstellen tot

¹²³ ‘De laatste dagen van Uilenburg’, *Algemeen Handelsblad*, 23-11-1916.

¹²⁴ A. Keppler, ‘Amsterdam. De „sanierung” van Uilenburg. (Vervolg.)’, *De Bouwwereld* (1910) 410-412, aldaar 410.

¹²⁵ ‘De laatste dagen van Uilenburg’, *Algemeen Handelsblad*, 23-11-1916.

onbewoonbaarverklaring en onteigening van woningen. Zij vertrouwden daarbij op het deskundig oordeel van de directeuren van de Gezondheidscommissie en Bouw- en Woningtoezicht over de ernst van de woningtoestand op Uilenburg.

Dat in de plannen weinig rekening werd gehouden met woningeigenaren, kwam voornamelijk door de wetgeving, waar de Gemeente zich voor de financiële uitvoerbaarheid van de sanering aan diende te houden. Het Rijk verleende alleen financiële steun voor de uitvoering van de sanering onder de Woningwet, wanneer de woningen voorafgaand aan onteigening onbewoonbaar werden verklaard. Evenmin werd rekening gehouden met bewoners die eventueel nadeel zouden ondervinden van verhuizing. Op twee Joodse raadsleden na, waren de gemeentebestuurders echter overtuigd dat de meeste bewoners bij de sanering gebaat zouden zijn. Zij zouden een betere woning in de nieuwe stad verkiezen boven een slechte woning in de oude stad. Van beschavings- of opvoedingsdrang ten opzichte van de bewoners was, in deze fase van het saneringsproces althans, geen sprake. Het gemeentebestuur, waarvan een meerderheid nog liberaal was, beperkte zich tot krotopruijing.

Hoofdstuk 3. De verplaatsing van de bewoners van Uilenburg

Voor de sloop van Uilenburg kon beginnen, moesten de woningen onteigend worden en de bewoners verhuizen. In 1912 begon de Gemeente met de aankoop van de woningen op Uilenburg. De Gemeente voerde geen speciaal beleid om de bewoners te herhuisvesten. Verwacht werd dat de bewoners van Uilenburg uit eigen beweging de slechte woningen zouden verlaten en een goede woning in de nieuwe stad zouden verkiezen boven een slechte woning in de oude stad. De praktijk pakte echter anders uit. In 1914 verklaarde Tellegen dat de ontruiming van Uilenburg tot een toenemende woondichtheid in de aangrenzende stadsdelen had geleid.¹²⁶ In 1927, zestien jaar na het besluit tot sanering van Uilenburg, waren zelfs nog vijftien van de woningen op Uilenburg bewoond die ontruimd moesten worden.¹²⁷ In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke oplossing de Gemeente zocht voor de problemen die zich voordeden bij de verplaatsing van de bewoners van Uilenburg.

3.1 Het vertrek van de eerste bewoners

De verplaatsing van de bewoners van Uilenburg verliep anders dan B en W hadden verwacht. Een onderzoek naar de verhuizing van de bewoners van onbewoonbaar verklaarde woningen wees uit dat van de 231 gezinnen die tussen oktober 1910 en september 1912 waren vertrokken uit Uilenburg, 192 gezinnen in de Jodenbuurt bleven wonen, 33 gezinnen naar andere buurten in de oude stad vertrokken, terwijl slechts 6 gezinnen naar de wijken in het oosten van de nieuwe stad verhuisden.¹²⁸ De verwachtte verspreiding van de bewoners over de stad was uitgebleven.

De bewoners hadden weinig keus dan wederom een slechte woning in de oude stad te betrekken. Niet alleen omdat zij de huur van een betere woning in de buitenwijken niet konden opbrengen, maar ook omdat zij vaak niet in de woningen van woningbouwverenigingen werden toegelaten:

‘De medewerking van de bouwverenigingen tot het plaatsen van gezinnen, verdreven uit hun woning, was niet die, welke verwacht werd. Hoewel enkele verenigingen zich bereid hadden verklaard, woningen ter beschikking van het Bouw- en Woningtoezicht te stellen, had het plaatsen van gezinnen in verenigingswoningen slechts bij uitzondering plaats. Herhaaldelijk werden gezinnen afgewezen, hetzij wegens onvoldoende financiële draagkracht, hetzij om andere redenen - doorgaans het ‘onmaatschappelijk gedrag’ van deze gezinnen.’¹²⁹

Mogelijkerwijs hadden de Joden meer dan andere bewoners van onbewoonbaar verklaarde woningen moeite bij het vinden van een nieuwe woning, vanwege de vooroordelen die er heersten over hun leefgewoonten.

---

¹²⁶ SAA, Gemeenteblad (15030), 1914, afd. 1, 2713.

¹²⁷ SAA, Gemeenteblad (15030), 1927, afd. 1, 1309.

¹²⁸ SAA, Gemeenteblad (15030), 1912, afd. 1, bijlage E.

¹²⁹ SAA, Gemeenteblad (15030), 1914, afd. 3, Hoofdstuk VI, 277 e.v., geciteerd in: Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 303.

Het is ook mogelijk dat de bewoners van Uilenburg helemaal niet naar een buitenwijk wilden verhuizen. Met de vraag of de bewoners wel weg wilden uit de Jodenbuurt hadden gemeentebestuurders bij de besluitvorming over de onbewoonbaarverklaring en onteigening van woningen op Uilenburg geen rekening gehouden. De enkele opmerkingen die Joodse raadsleden over de gebondenheid van de bewoners aan de buurt maakten, werden van de hand gewezen door de wethouder. Een onderzoek naar de woonwensen kwam er alsnog in 1912, uitgevoerd door het bouwfonds Handwerkers Vriendenkring (HV). Het bouwfonds vormde een onderdeel van de gelijknamige belangenvereniging die in 1869 was opgericht ter bevordering van de maatschappelijke en culturele verheffing van haar leden. Hoewel de vereniging neutraal was, had ze grote aanhang onder de Joden. Omstreeks 1912 was 95 procent van de leden Joods.¹³⁰ Het bouwfonds werd opgericht met het doel om woningen Amsterdam-Oost te realiseren voor de bewoners van de oude Jodenbuurt. Als commissaris van het bouwfonds stelde Tellegen voor om een enquête te houden onder de bewoners van Uilenburg, om te onderzoeken of zij wel wilden verhuizen naar het oosten. Op 10 augustus 1912 werden de resultaten van het onderzoek in het bestuur besproken. Er hadden 2053 personen meegedaan, afkomstig uit 390 gezinnen. 1240 personen uit 211 gezinnen wilden verhuizen, 10 gezinnen antwoordden niet en 159 gezinnen bleven liever in de Jodenbuurt wonen.¹³¹ Volgens Leydesdorff wilden 160 gezinnen de buurt niet verlaten. Redenen daartoe waren ouderdom (19), gewoonte (40), de broodwinning was buurtgebonden (69, waarvan 20 die een winkel hadden). De overige gezinnen (32) hadden godsdienstige bezwaren, wilden de familie niet achterlaten, of hadden andere redenen.¹³² Toch concludeerden de bestuursleden van het bouwfonds dat er alle reden was om de bouwplannen in Oost door te zetten.

Het onderzoek naar de woonwensen van de bewoners kwam eigenlijk te laat, omdat ongeveer de helft van alle woningen op Uilenburg in 1912 al was verlaten.¹³³ Volgens het *Algemeen Handelsblad* had de leegstand tot gevolg dat Uilenburg vervuild raakte. De jeugd werd verweten de onbewoonbaar verklaarde woningen gesloopt te hebben. Alle kelders waren voor de helft of geheel gevuld met vuilnis en sommige waren bovendien met grondwater volgelopen, wat erg moet hebben gestonken. De bewoners zouden zich ‘generen’ met de rattenvangst.¹³⁴ Op basis van een onderzoek stelde wethouder T.F.A. Delprat vast dat het *Algemeen Handelsblad* vreselijk had overdreven.¹³⁵ Maar een krantenartikel in *Het Nieuws van den Dag* wees uit dat de bewoners zelf ook hinder ondervonden van de leegstand en sloop van de woningen. ‘Het is een geklaag en gemopper wat men op Uilenburg hoort’, stond in de krant te lezen. Een comité van bewoners had *Het Nieuws van den Dag* uitgenodigd

---

¹³⁰ Ab Caransa, *Handwerkers vriendenkring 1869-1942. Belangenbehartiging, ziekenzorg, volkswoningbouw* (Alkmaar 1998) 25.

¹³¹ Caransa, *Handwerkers vriendenkring 1869-1942*, 60.

¹³² Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 120: Het is mij niet duidelijk waarom de telling van de gezinnen van Caransa en Leydesdorff verschilt.

¹³³ ‘Stadsnieuws. Het verdwijnend Amsterdamsche ghetto’, *Algemeen Handelsblad*, 02-06-1916: In maart 1910 waren van de 861 woningen 569 bewoond en in 1911 nog maar 467.

¹³⁴ ‘Uilenburg’, *Algemeen Handelsblad*, 24-06-1911.

¹³⁵ SAA, Gemeenteblad (15030), 1911, afd. 2, 977.

om een bezoek aan Uilenburg te brengen, in de hoop dat zij geholpen werden als hun klachten eens uit de krant vernomen werden.¹³⁶ Het is dus maar de vraag of de 1240 bewoners van Uilenburg echt weg wilden, zoals zij in de enquête hadden aangegeven. Misschien kwam dat vooral door de verslechtering van de woonomstandigheden op Uilenburg.

3.2 Woningnood

In 1911 werden verschillende onderzoeken gedaan naar het woningbestand in Amsterdam. Die onderzoeken wezen uit dat een groot woningtekort was ontstaan. Volgens een onderzoek van Bouwen Woningtoezicht was tussen maart 1909 en januari 1911 het inwoneraantal van de stad met 8085 personen gestegen, terwijl er 1938 woningen waren bijgebouwd. Door onbewoonbaarverklaring en sloop was het aantal woningen met 1797 verminderd, zodat de vermeerdering 141 woningen bedroeg. De benodigde vermeerdering werd, bij een maatstaf van 4,5 personen per woning op 1796 gesteld. Er was dus een woningtekort van 1655 woningen ontstaan. Aan het eind van 1911 was het woningtekort nog groter geworden.¹³⁷ Uit een onderzoek van de Gezondheidscommissie bleek dat de woningnood was opgelopen tot 1964 woningen.¹³⁸

In de oude stad was het woningtekort het grootst, omdat daar meer woningen werden afgebroken dan bijgebouwd. In de nieuwe stad ging de bouw van woningen voort. De Gezondheidscommissie verklaarde dat onbewoonbaarverklaring van woningen aan het woningtekort had bijgedragen, maar het was niet de belangrijkste oorzaak voor het woningtekort. Het was vooral de sterke aanwas van de bevolking in 1910 en 1911 die het vroeger bestaande overschot aan woningen had veranderd in een tekort. Tussen maart 1909 en december 1911 was het inwoneraantal van Amsterdam met 14.000 personen toegenomen.¹³⁹ Noch de gemeente, noch woningbouwverenigingen hadden de snelle groei van de bevolking zien aankomen. Bovendien waren die laatsten niet in staat genoeg woningen te bouwen voor de snel uitdijende bevolking.

3.3 Gemeentelijke woningbouw

Toen in november 1911 een besluit over de definitieve onteigening van Uilenburg werd genomen, had niemand zijn bezorgdheid uitgesproken over de herhuisvesting van de bewoners in verband met het woningtekort. Waarschijnlijk verwachtten de raadsleden, althans de sociaal-democratische raadsleden, dat B en W met een voordracht zouden komen om de herhuisvesting van de bewoners van Uilenburg te regelen. Bij de behandeling van de begroting over 1910 stelde het sociaal-democratische gemeenteraadslid H.H. Wollring aan B en W de vraag of zij bij de onteigening van Uilenburg wel aan de armste bewoners dachten die geen hogere huur konden betalen dan f 1,25 tot f 2,00 'met de wetenschap dat de particuliere bouwers, dat zelfs bouwverenigingen op den voet van de Woningwet

---

¹³⁶ 'Stadsnieuws. De toestand op Uilenburg', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 24-06-1911.

¹³⁷ SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 2, 13-14.

¹³⁸ SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 1, 146.

¹³⁹ *Ibidem*, 145.

daaraan niet direct zullen voldoen, dat dit dus speciaal zal zijn een werk voor de Gemeente.¹⁴⁰ Tijdens de behandeling van een voordracht tot onbewoonbaarverklaring in december 1910 wees ook P.W. Sutorius op ‘de groote plicht’ om goede woningen te verschaffen voor diegenen, die niet in staat waren de prijs voor een goede woning te betalen.¹⁴¹ Hij oordeelde dat de uitvoering van de Woningwet ‘doodgewoon een schandaal’ was. ‘Hier en daar een huisje afkeuren’ noemde Sutorius ‘de ellendigste knutselarij die ik ooit heb zien toepassen in een stad’. Volgens Sutorius werd er niets gedaan in opbouwende richting.¹⁴² B en W dienden een voorbeeld te nemen aan Liverpool, waar de Gemeente zelf woningen bouwde. Het sociaal-democratische gemeenteraadslid F.M. Wibaut herinnerde Sutorius er aan dat de wethouder bij de behandeling van de begroting al iets meer had gezegd over het vraagstuk van woningbouw. Wat betreft Uilenburg zou worden bekeken of het nodig was daar nieuwe woningen te bouwen. Als B en W niet met een dergelijk voorstel kwamen, dan moesten de raadsleden zelf het initiatief nemen, argumenteerde Wibaut.¹⁴³ Sutorius was echter van mening dat het initiatief van B en W diende uit te gaan.¹⁴⁴

Met de uitbraak van de woningnood in 1911 was het voor Wibaut duidelijk geworden dat de Gemeente nog niet genoeg deed voor de armste bewoners en dat woningbouwverenigingen geen betaalbare woningen konden bouwen zonder bijdrage van de gemeente.¹⁴⁵ Hij kwam tot de overtuiging dat de Gemeente zorg moest dragen voor de verhuur van woningen beneden de kostprijs aan gezinnen die niet in staat waren de volle huur te betalen.¹⁴⁶ Deze overtuiging lag ten grondslag aan een voorstel tot gemeentelijke woningbouw dat Wibaut samen met acht andere sociaal-democratische raadsleden indiende in juni 1911. Het voorstel voorzag in de bouw van tweeduizend arbeiderswoningen in de stadsgedeelten waar de grootste woningbehoefte bestond, zoals op Uilenburg. De raadsleden hoopten aanspraak te kunnen maken op een paragraaf in de Woningwet waarin stond dat het Rijk in sommige gevallen een deel van de exploitatiekosten van bepaalde soorten woningen wilde dekken. Zo zouden de woningen beneden de kostprijs verhuurd kunnen worden, tegen een huur van f 1,80 tot f 2,50 per week.¹⁴⁷ Het voorstel werd in handen van B en W gesteld met verzoek op preadvies. Daarna werd er niets meer van gehoord.

Zolang de liberalen een overheersende positie hadden in het college van B en W, werd geen uitvoering aan gemeentelijke woningbouw gegeven. Bij elke vraag die B en W van gemeenteraadsliden kregen toegeworpen over herhuisvesting van de bewoners van Uilenburg, antwoordde Van den Bergh dat diverse woningbouwverenigingen een voorschot hadden gekregen en dat met andere verenigingen onderhandelingen gaande waren, ook over het bouwen van woningen

---

¹⁴⁰ SAA, Gemeenteblad (15030), 1910, afd. 2, 1174.

¹⁴¹ Ibidem, 2048.

¹⁴² Ibidem, 2049-2050.

¹⁴³ Ibidem, 2049-2050.

¹⁴⁴ Ibidem, 2052.

¹⁴⁵ SAA, Gemeenteblad (15030), 1911, afd. 2, 19-20.

¹⁴⁶ Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien*, 21.

¹⁴⁷ Ibidem, 26.

voor de allerarmsten.¹⁴⁸ Die onderhandelingen leidden echter nergens toe. Ook na 1911 bleef de bouw van woningen ver achter bij de vraag. De sloop van Uilenburg werd in 1912 stilgelegd, omdat er geen vervangende woningen waren voor de achtergebleven bewoners.¹⁴⁹ De problemen bij de verplaatsing van de bewoners stapelden zich dus op. Het liberale beleid voor de verbetering van de volkshuisvesting faalde.

Bij de verkiezingen in 1913 werd de SDAP met vijftien zetels de grootste partij in de raad. De partij accepteerde een zetel in het college van B en W, op voorwaarde dat daarmee verantwoordelijkheid voor de volkshuisvesting werd verkregen, zodat ze eindelijk haar woningprogramma kon verwezenlijken. Wibaut, die in 1907 lid van de raad was geworden en door zijn lidmaatschap van de Gezondheidscommissie al betrokken was bij volkshuisvesting, werd gekozen tot wethouder van Volkshuisvesting. In samenwerking met Tellegen werkte Wibaut het voorstel tot de bouw van tweeduizend woningen uit tot een 3500-woningenplan. Vastgesteld werd dat voor de ontruiming van Uilenburg 679 en van de Jordaan 478 woningen nodig waren. Daarnaast waren er 1500 woningen nodig om het woningtekort op te vangen en 800 woningen voor de vervanging van woningen, welke als gevolg van cityvorming (de vervanging en omzetting van woonhuizen in kantoren) en onbewoonbaarverklaring nog zouden verdwijnen. Naast de eenmalige bouw van 3500 woningen moesten jaarlijks, tot aan 1922, 800 woningen tot stand komen om de woningnood op te heffen. De onbewoonbaarverklaring van woningen zou pas weer voortgezet worden wanneer de eerste 3500 gemeentelijke woningen gereed waren.¹⁵⁰

Op 30 juli 1914, de dag dat Wibaut zijn voorstel aan B en W presenteerde, brak de Eerste Wereldoorlog uit. Vanwege de oorlog twijfelden B en W of de eerstvolgende jaren uitvoering kon worden gegeven aan het voorstel van Wibaut.¹⁵¹ Op 2 februari 1915 maakte de regering kenbaar dat niet langer gewacht kon worden met een beslissing over de ontruiming van Uilenburg. Ze toonde zich bereid het 3500-woningplan met steun uit 's Rijks kas mogelijk te maken.¹⁵² Daarop besloten B en W het 3500-woningenplan aan de raad voor te leggen, met de aanmerking dat zij voorlopig slechts de plannen voor de bouw van woningen voor de bewoners van Uilenburg tot uitvoering zouden brengen.¹⁵³

Bij de beraadslaging over het 3500-woningenplan op 9 maart 1915, bleek iedereen ervan overtuigd te zijn dat de Gemeente moest ingrijpen op de woningmarkt, omdat particulieren en verenigingen niet in staat waren genoeg woningen te bouwen.¹⁵⁴ Sutorius was wel van mening dat het plan niet genoeg was uitgewerkt en dat de voordracht beter beperkt had kunnen worden tot woningbouw voor de bewoners van Uilenburg. Daarop reageerde het sociaal-democratische raadslid J. van den Tempel dat wanneer de

---

¹⁴⁸ SAA, Gemeentebld (15030), 1910, afd. 2, 204, 2052, 2285; SAA, Gemeentebld (15030), 1911, afd. 2, 20.

¹⁴⁹ SAA, Gemeentebld (15030), 1914, afd. 1, 2807.

¹⁵⁰ Ibidem, 2681.

¹⁵¹ Ibidem, 2681-2683.

¹⁵² SAA, Gemeentebld (15030), 1915, afd. 1, 91.

¹⁵³ Ibidem, 91-92.

¹⁵⁴ SAA, Gemeentebld (15030), 1915, afd 2, 327.

raadsleden niet zouden instemmen, ook de sanering van Uilenburg. ‘een kwartier (...) dat weg moet, een kwartier waarvan de grond noodig is voor industrieële doeleinden’, niet zou doorgaan. ‘Voor een luttel bedrag gaat men de eigen ontwikkeling van de stad, de eigen welvaart tegenwerken! (...) Waar de eerste, de grootste belangen van de stad er bij betrokken zijn, moet men toch over die andere dingen heenstappen’.¹⁵⁵ Wibaut wees op de hoge sterftcijfers onder kinderen in de slechte wijken, ten gevolge van mazelen en kinkhoest, en op de zichtbare verbetering in de complexen van woningbouwverenigingen in de nieuwe stad. Dat bewees volgens hem dat de verbetering van de huisvesting, ook van de allerarmsten, een algemeen belang diende.¹⁵⁶ Verder vroeg Fabius zich af of de Gemeente de financiële lasten die uit de bouw en exploitatie voortvloeiden kon dragen. Hij verweet de antirevolutionaire wethouder van financiën S. de Vries dat hij geen oog had voor de financiële consequenties van het plan. De Vries lichtte de financiële gevolgen toe. De bouw van 1200 woningen, voor de bewoners van Uilenburg en de Jordaan, zou jaarlijks f 80.000 gaan kosten, waarvan de Rijk de helft zou bijdragen, zodat het tekort voor de Gemeente op f 40.000 per jaar kwam. Hij waarschuwde de tegenstanders van gemeentelijke woningbouw echter dat zij zich niet slechts door financiële motieven moesten laten leiden: ‘En wie nog meenen mocht, dat het voor Amsterdam geoorloofd is, om dergelijke buurten te laten bestaan, ik zou zeggen, die moeten er alleen maar eens een wandeling maken. Wie dat gedaan heeft, die vindt, dat het meer dan noodig is, dat een dergelijke toestand beëindigd wordt.’¹⁵⁷ Blijkbaar waren ook de tegenstanders van gemeentelijke woningbouw gevoelig voor het gezondheidsmotief. Met 31 tegen 13 stemmen werd de voordracht aangenomen.¹⁵⁸

---

¹⁵⁵ SAA, Gemeentebblad (15030), 1915, afd 2, 395.

¹⁵⁶ Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien*, 28; SAA, Gemeentebblad (15030), 1915, afd 2, 414-416.

¹⁵⁷ Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien*, 29; SAA, Gemeentebblad (15030), 1915, afd 2, 432-433.

¹⁵⁸ SAA, Gemeentebblad (15030), 1915, afd 2, 474.

Afbeelding 3.1 De woningen van HV aan de Tugelaweg. De woningen werden gebouwd volgens het kazerne-systeem: een benedenhuis en drie bovenwoningen. Het woningcomplex was door de architect J.H.W. Leliman ontworpen. In het plantsoen bevinden zich twee gebouwen t.b.v. het stallen van handkarren. Bron: SAA, Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting en rechtsvoorganger: glasnegatieven (5293.FO), inv. nr. 5293FO002642 (Beeldbank).

3.4 Wonen in de Transvaalbuurt

Voor de bouw van de woningen voor de bewoners van Uilenburg stelden B en W een terrein beschikbaar in de Transvaalbuurt, in Amsterdam-Oost.¹⁵⁹ Ook de overige woningen die omvat waren in het 3500-woningenplan zouden in de nieuwe stad verrijzen.¹⁶⁰ In een rapport van Bouw- en Woningtoezicht lichtte Tellegen toe dat onbebouwd terrein in de oude stad niet meer was te vinden. Bovendien was het bouwen van nieuwe woningen op de plaats van gesloopte krotten uit economisch oogpunt doorgaans niet te verdedigen, omdat daardoor de kosten onnodig werden opgevoerd. Tellegen

¹⁵⁹ Ab Caransa, *Verzamelen op het Transvaalplein. Ter nagedachtenis van het Joodse proletariaat van Amsterdam* (Baarn 1984) 13 14, 39: Waarschijnlijk werd de Transvaalbuurt als bouwterrein aangewezen, omdat al eerder bewoners van de oude Jodenbuurt naar die buurt waren verhuisd. Rond het Transvaalplein waren in 1913 de eerste woningen van de Algemene Woningbouw Vereniging in gebruik genomen. Volgens Ab Caransa verhuisden hele families van de oude Jodenbuurt naar Oost. Alleen het niet klassenbewuste proletariaat, de ongeschoolde arbeiders en straatventers, waren in de oude buurt achtergebleven, omdat ze volgens Caransa bij elkaar en in de buurt van hun sjoel wilden blijven wonen.

¹⁶⁰ SAA, Gemeentebld (15030), 1916, afd. 1, 531: Naast 631 woningen in de Transvaalbuurt, omvatte het plan, de bouw van 504 woningen in de Buiksloterham, 619 in de Spaarndammerbuurt, nog eens 1906 woningen van lichte constructie in het noordwesten en het zuidoosten van de stad en 650 tijdelijke woningen in de Buiksloterham.

wenste de stad zo functioneel mogelijk in te delen en cityvorming in de oude stad te bevorderen. Hij argumenteerde dat de geregelde uitbreiding van het tramnet, gevoegd bij de invoering van een vroegtrientarief, het wonen in de nieuwe stad veel minder bezwarend had gemaakt, terwijl het in vele andere opzichten, onder meer wat ruimte van bebouwing en nabijheid van plantsoenen en wandelwegen betreft, het in de nieuwe stad aantrekkelijker wonen was dan in de oude stad.¹⁶¹ De directeur van de Gezondheidscommissie stelde vast dat, '(...) het z.g. opschuivingsstelsel in de praktijk niet heeft gewerkt zoals dat volgens theoretische bespiegelingen mocht worden verwacht. Dit mag echter geen aanleiding zijn, nu de verwachtingen op deze theorie gebaseerd, geheel ter zijde te stellen.'¹⁶²

B en W waren van plan om de exploitatie van de woningen in de Transvaalbuurt aan HV over te laten. Zij stelden aan de raad voor het bouwfonds een rentedragend voorschot te verlenen van f 430,000 voor de bouw van 188 woningen. Met een bijdrage in de huur zouden deze woningen f 1,80 tot f 2,80 per week moeten opbrengen. Daarnaast stelden B en W voor nog eens een voorschot van f 440.000 te verlenen voor de bouw van 156 woningen, te verhuren zonder huurtoeslag voor f 3,00 per week.¹⁶³ De voordracht omvatte tevens gedragsregels waar de toekomstige bewoners zich aan moesten houden.¹⁶⁴ B en W wilden daarmee niet alleen controleren of in de woningen de mensen kwamen te wonen voor wie ze bestemd waren, ook wilden zij ervoor zorgen dat de bewoners zich beschaafd zouden gedragen. Gezinnen waarvan bekend was dat één of meerderen leden overlast aan medebewoners bezorgden door dronkenschap, twist, wangedrag of vervuiling van de woning, werden niet toegelaten.

Bij de beraadslaging over de voordracht op 5 januari 1916 ontstond er discussie tussen raadsleden die van mening waren dat nog niet genoeg gedaan werd voor de bewoners en de raadsleden die van mening waren dat het voorstel te ver ging. Zo waren Van der Tempel en Kl. De Vries tegen de bouw van woningen zonder aparte keuken, omdat daarmee de hygiëne en de vooruitgang van de arbeiders tegengewerkt zou worden, terwijl volgens Fabius een extra ruimte de bewoners alleen maar onnodig op kosten zou jagen, omdat zij die dan ook moesten inrichten.¹⁶⁵ Achter die argumenten gingen verschillende belangen schuil. De conservatieven Fabius en E. van Dien wilden tegen zo laag mogelijke kosten bijdragen aan de oplossing van de woningnood, terwijl de sociaal-democraten de arbeiders wilden beschaven en opvoeden. Die laatsten waren daarom van mening dat het nodig was woningen te bouwen voor de arbeiders die voor niets onder deden aan particuliere woningen voor de middenklasse, terwijl de eersten van mening waren dat de arbeiders niet teveel betutteld mochten worden. B en W zouden zich niet met armenzorg moeten bezighouden. Het gekozen woningtype vormde een compromis. Zo kwam er geen aparte keuken, maar wel genoeg ruimte om te koken en te

---

¹⁶¹ SAA, Gemeentebld (15030), 1914, afd. 1, 2719.

¹⁶² SAA, Gemeentebld (15030), 1915, afd. 1, 105-106.

¹⁶³ Ibidem, 2883-2893.

¹⁶⁴ Ibidem, 2894-2895.

¹⁶⁵ SAA, Gemeentebld (15030), 1916, afd. 2, 23-42.

zitten.

Een raadslid vroeg aan B en W waarom zij de bouw aan een vereniging wilden overlaten, terwijl de raad bij het 3500-woningenplan had ingestemd met gemeentelijke woningbouw, en waarom B en W verschillende huurklassen wilden mengen in het woningbouwcomplex.¹⁶⁶ Wibaut lichtte toe dat B en W al aan HV hadden toegezegd dat zij voor de bewoners van Uilenburg woningen mochten bouwen. Daarnaast merkte hij op dat ‘met het oog op de eigenaardigheden van de bewoners’ de proef van de menging van de huurklassen zeer wel te nemen was.¹⁶⁷ Na die uitleg werd de voordracht met een grote meerderheid (40 tegen 3 stemmen) goedgekeurd.

De keuze om de bouw van woningen over te laten aan HV en verschillende huurklassen te mengen in het complex, had waarschijnlijk ermee te maken dat de bewoners behoorden tot het proletariaat en Joods waren. Het Joods-zijn was de ‘eigenaardigheid’ die de bewoners uit de verschillende huurklassen met elkaar deelden. Bovendien richtte HV zich specifiek op de belangen van Joodse arbeiders. Daarnaast gaf de verzuiling, die ook op het terrein van woningbouw was doorgedrongen, reden om de woningbouw aan een vereniging over te laten.¹⁶⁸ De Joden hadden zich niet in een eigen zuil georganiseerd, maar waren overwegend in de socialistische zuil te vinden. Volgens Leydesdorff kan zelfs gesproken worden van ‘joods socialisme’: ‘De SDAP was de partij voor de joden, de partij was de partij van de buurt, en in die buurt woonden voornamelijk joden; alles was dus met elkaar verweven.’¹⁶⁹

Ondanks de stijging van de prijzen van bouwmaterialen tijdens de Eerste Wereldoorlog, kwamen de eerste woningen in de Transvaalbuurt in 1919 gereed. HV bouwde tot 1924 door. Het gehele woningcomplex van HV in de Transvaalbuurt omvatte uiteindelijk 593 woningen.¹⁷⁰

Het wonen in de Transvaalbuurt was niet alleen gericht op de materiële, maar ook op de geestelijke verheffing van de bewoners. Het idee van de woninghervormers, dat verbetering van woongedrag van de armen zou leiden tot betere hygiëne, werd overgenomen door sociaal-democratische woningbouwverenigingen en culturele verenigingen.¹⁷¹ Door het aanleren van goed woongedrag hoopten de sociaal-democraten de economische vooruitgang van de arbeiders te bevorderen.¹⁷² De Gemeente had woningopzichtressen in dienst gesteld van de Woningdienst, die erop toezagen dat de bewoners zich aan de regels hielden.¹⁷³ Zij kregen de opdracht tot geregelde huurafdracht te komen, toe te zien op naleving van de huurcontracten en bewoning, en te bemiddelen

---

¹⁶⁶ Ibidem, 27.

¹⁶⁷ Ibidem, 39.

¹⁶⁸ Stieber, *Housing design and society in Amsterdam*, 38-39.

¹⁶⁹ Selma Leydesdorff, ‘Maakten zij de wereld leefbaar? Korte geschiedenis van de SDAP in het joodse bolwerk Amsterdam-Oost in de jaren voor en na de Tweede Wereldoorlog’, in: Martin van Amerongen, Iet Attema, Luuk Brug e.a., (red), *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam 1984) 160-197, aldaar 165.

¹⁷⁰ SAA, Gemeentebld (15030) 1921, afd. 1, 871.

¹⁷¹ Stieber, *Housing design and society in Amsterdam*, 100.

¹⁷² Ibidem, 88.

¹⁷³ De gemeentelijke Woningdienst was in 1915 opgericht om de gemeentelijke woningbouw te kunnen realiseren.

voor hulp of bijstand. Wie zich niet kon of wilde aanpassen (vanwege wangedrag en/of huurschuld) werd door de Gemeente overgeplaatst naar speciale woningbouwcomplexen voor ‘ontoelaatbare gezinnen’ op Zeeburgerdorp en Asterdorp.¹⁷⁴ Daarnaast organiseerde de culturele vereniging Ons Huis, opgericht door Hélène Mercier, in samenwerking met een bewonerscommissie in de Transvaalbuurt allerlei activiteiten voor de bewoners. Er werden cursussen gegeven voor jonge moeders over de opvoeding van het kind en over hygiëne, voor meisjes in borduren en handwerken, voor analfabeten in lezen en schrijven, en voordrachten over onderwerpen van algemeen belang. Tevens zette Ons Huis zich in voor de oprichting van een bibliotheek, waar gratis boeken in bruikleen werden gegeven, en voor de aanleg van een speeltuin voor kinderen.¹⁷⁵

Afbeelding 3.2 Uilenburgerstraat, 1925. Aan de lakens die uit het raam hangen, is te zien dat er nog steeds mensen woonden in de onbewoonbaar verklaarde woningen. Bron: SAA, Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting en rechtsvoorganger: glasnegatieven (5293.FO), inv. nr. 5293FO002239 (Beeldbank).

¹⁷⁴ Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien*, 71.

¹⁷⁵ ‘Ontwikkelingsarbeid voor de oud-bewoners van het „Ghetto”’, *Algemeen Handelsblad*, 05-10-1921.

3.5 De sloop van Uilenburg

Door de woningnood liep de sloop van Uilenburg vertraging op. In juni 1916 waren op Uilenburg nog 343 woningen die ontruimd moesten worden.¹⁷⁶ In juni 1927 was dat aantal verminderd tot 65 woningen. Van die woningen waren er 12 in beheer van een particulier, aan wie de Gemeente de woningen in 1921 had verkocht. Om de ontruiming te bevorderen, stelden B en W voor een bedrag van ten hoogste vijftienghonderd gulden beschikbaar te stellen, waarmee zij de bewoners van Uilenburg en de winkeliers een tegemoetkoming in de kosten van verhuizing konden aanbieden.¹⁷⁷ De meeste bewoners kwamen niet voor een vergoeding onder de Woningwet in aanmerking, omdat de particuliere woningen niet onbewoonbaar waren verklaard en in de gemeentewoningen niet meer de gezinnen woonden, die er ten tijde van de onteigening woonden. Na de onbewoonbaarverklaring, waren weer nieuwe gezinnen in de woningen getrokken. De gemeenteraad stemde in met het voorstel. Ambtenaren van het gemeentelijk Bureau voor Maatschappelijke Steun kregen de opdracht de tegemoetkoming onder de bewoners te verdelen.¹⁷⁸ Nadat de bewoners Uilenburg hadden verlaten, werden in juni 1927 de laatste woningen op Uilenburg gesloopt.

3.6 Conclusie

Bij de verplaatsing van de bewoners uit onbewoonbaar verklaarde woningen op Uilenburg bleek dat zij vanwege hun sociaal-economische omstandigheden op het relatief slechte woningbestand in de oude stad waren aangewezen. Daarnaast kan betwijfeld worden of zij wel wilden verhuizen naar de nieuwe wijken. Na de uitbraak van de woningnood in 1911 was er geen woonruimte meer beschikbaar in de toch al dichtbevolkte oude stad. De gemeentebestuurders werden gedwongen een oplossing te vinden voor de verplaatsing van de bewoners van woningen op Uilenburg die op de nominatie stonden om gesloopt te worden. Het idee van Tellegen om de bewoners te verplaatsen naar Oost kwam voort uit de wens om de stad zo functioneel mogelijk in te delen en om de cityvorming in de oude stad te bevorderen. Vanwege de woningnood en neergang van de bouw ten tijde van de Eerste Wereldoorlog stemden de raadsleden in met het voorstel tot gemeentelijke woningbouw voor de bewoners van Uilenburg. De sociaal-democraten slaagden erin om zich over de bewoners van Uilenburg te ontfemen, dankzij hun grote invloed op de gemeentepolitiek vanaf 1913 en de verzuiling die ook op het terrein van de woningbouw doorwerkte. De sanering van de Jodenbuurt kwam ten dienst van de bevordering van de welvaart te staan, ook van de allerarmsten. Of, zoals Carel J. Ströer het verwoordde: ‘Opnieuw verdreven, maar nu niet omdat ze Joden zijn, maar omdat ook zij als mensen recht hebben op betere levensvoorwaarden, omdat hún belangen ook die der geheele stad zijn geworden.’¹⁷⁹ Of de verhuizing naar Oost ook werkelijk tot betere ‘levensvoorwaarden’ leidden, zal in het volgend hoofdstuk worden gezien.

---

¹⁷⁶ ‘Stadsnieuws. Het verdwijnend Amsterdamsche Ghetto’, *Algemeen Handelsblad*, 02-06-1916.

¹⁷⁷ SAA, Gemeentebld (15030), 1927, afd. 1, 1309.

¹⁷⁸ SAA, Gemeentebld (15030), 1927, afd. 2, 1133- 1134.

¹⁷⁹ Carel J. Ströer, ‘Een verdwijnend ghetto’, *Op de hoogte* 12 (1915), 526-535, aldaar 535.

Hoofdstuk 4. De sanering van Valkenburg en het algemeen saneringsplan

In de jaren 1921-1926 werden 38.705 woningen bijgebouwd in Amsterdam, waarvan 5395 door de gemeente. Het woningtekort nam in die periode geleidelijk af, tot 6893 in 1926.¹⁸⁰ In dat jaar scheen de toestand zo gunstig, dat B en W voorstelden met de onbewoonbaarverklaring van woningen voort te gaan. Zij wilden met Valkenburg beginnen. Daarna zouden de Jodenhouttuinen en Rapenburg aan de beurt komen. Voor de verbetering van de Jodenbuurt lag immers al jarenlang bij Bouw- en Woningtoezicht een plan gereed. In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag welke factoren een rol speelden in het planningsproces van de sanering van Valkenburg, de Joden Houttuinen en de Foeliestraten. Evenals in het tweede hoofdstuk, zullen hier de voorstellen van B en W en de besluiten van de gemeenteraad in de context worden geplaatst. Ook de uitvoering van de saneringsplannen komt aan bod, om te zien in hoeverre de Gemeente erin slaagde om het verbeteringsplan voor de Jodenbuurt te realiseren.

4.1 Politieke verhoudingen in het Interbellum

Na de Eerste Wereldoorlog behielden de sociaal-democraten een grote invloed in de gemeentepolitiek.¹⁸¹ In 1921 werd de sociaal-democraat Salomon Rodrigues de Miranda wethouder van Volkshuisvesting. Wibaut werd wethouder van Financiën. Samen hoopten zij voort te kunnen gaan met de realisatie van gemeentelijke woningbouw, waarmee tijdens de oorlog een begin was gemaakt. Na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1918 en het algemeen kiesrecht in 1919 was het gemeentebestuur echter van karakter veranderd. In de raad namen uiterst linkse en uiterst rechtse politici, laag- en hoog opgeleiden, mannen en vrouwen zitting. Vanaf 1919 traden de communisten, middenstandsvertegenwoordigers en anarchistische leden tot de raad toe.¹⁸² Daardoor ontstond er meer discussie tijdens de raadsvergaderingen en ondervonden de sociaal-democraten meer tegenstand tegen de uitvoering van hun woningbouwprogramma, zowel van uiterst links, als van rechts. Vooral De Miranda en het liberale raadslid W. Boissevain lagen voortdurend met elkaar overhoop, zoals nog zal blijken.¹⁸³ Vooral toen Boissevain in 1927 het wethouderschap van De Miranda overnam en De Miranda tot raadslid werd verkozen.

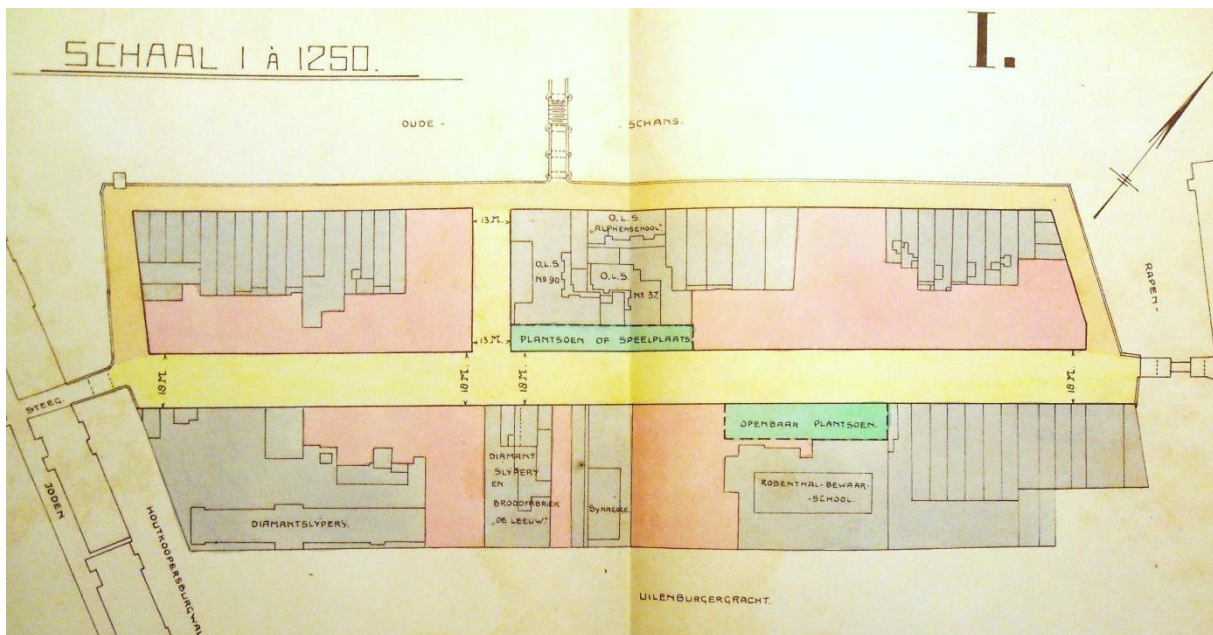
---

¹⁸⁰ SAA, Gemeenteblad (15030), 1930, afd. 1, 2475.

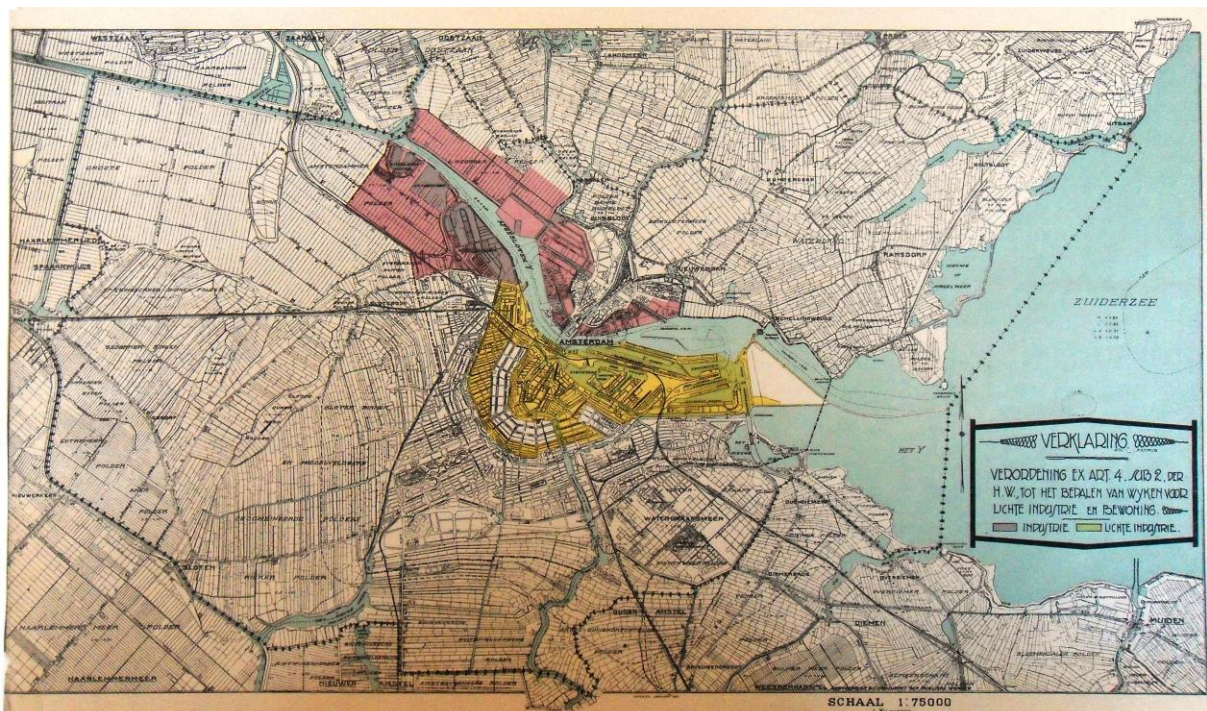
¹⁸¹ Hofland, *Leden van de raad*, 62: In 1919 was de dominante positie van de liberale stroming tot een einde gekomen. De verhouding tussen links en rechts wijzigde zich in het voordeel van de linkerzijde: er ontstond een evenwicht tussen de stromingen. In de oude zetelverdeling had rechts 25 zetels, links 15 en midden (de VDB) 4; in de nieuwe situatie rechts 21, links 20 en midden 4.

¹⁸² S. Couperus, *De machinerie van de stad. Stadsbestuur als idee en praktijk, Nederland en Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 2009) 145-146.

¹⁸³ Couperus, *De machinerie van de stad*, 147: Ook Couperus merkt dit op. 'Het liberale raadslid Walrave Boissevain, gedurende het gehele interbellum gekozen in de gemeenteraad, werd naar eigen zeggen voortdurend voor de voeten gelopen door de sociaaldemocraten, een verwijt dat overigens omgekeerd ook gemaakt werd.'

Afbeelding 4.1 Wijziging van het voor Uilenburg vastgestelde plan van bebouwing en vaststelling van voorgevelrooilijnen, goedgekeurd bij de raadsvergadering van 22 juni 1916. Grijs gekleurd is de bestaande bebouwing, roze gekleurd zijn de beschikbaar komende bouwterreinen, groen gekleurd zijn de gronden bestemd voor aanleg van plantsoen of speelplaats, geel gekleurd zijn de gronden bestemd voor aanleg van straten en kaden. Bron: SAA, Archief van de Secretarie; Afdeling Publieke Werken (5180), inv. nr. 11604.

Afbeelding 4.2 Indeling van Amsterdam in woon- en industriewijken. Goedgekeurd in de raadsvergadering van woensdag 9 maart 1921. Roze gekleurd zijn de stadsdelen die bestemd werden voor industrie. Geel gekleurd zijn de stadsdelen die een gemeente bestemming van wonen en lichte industrie kregen. Bron: SAA, Archief van de Secretarie; Afdeling Publieke Werken (5180), inv. nr. 11612.

4.2 Woningbouw voor de bewoners van Valkenburg

Bij de onbewoonbaarverklaring op Uilenburg had het gemeentebestuur aanvankelijk nagelaten vervangende woningen te bouwen voor de bewoners. Daardoor waren problemen ontstaan bij de ontruiming van de woningen. Bovendien werden de ontruimde woningen vaak weer door andere personen betrokken. Dat wilden B en W voortaan voorkomen door het bouwen van vervangende woningen. Zodoende dienden zij op 19 september 1924 een voordracht in tot goedkeuring van de bouw van tweehonderd gemeentewoningen, bedoeld voor de bewoners van woningen die dreigden in te storten, van woonboten en van onbewoonbaar te verklaren woningen op Valkenburg.¹⁸⁴ Voor de huisvesting van de eerste twee groepen wezen B en W terreinen aan ver buiten het stadscentrum aan het Zeeburgerpad, de Distelweg en de Asterweg, terwijl zij voor de bewoners van Valkenburg een terrein aan de Nieuwe Uilenburgerstraat aanwezen. Zij stelden voor om de bouw van 72 gemeentewoningen, 11 bergplaatsen, 11 werkplaatsen 32 karrenbergplaatsen en 1 winkel op Uilenburg over te laten aan HV.

Deze voordracht droeg een wijziging van het bebouwingsplan voor Uilenburg in zich mee, waarover de raad dus ook een besluit moest nemen. Op 22 juni 1916 had de raad ingestemd met het plan om Uilenburg voor industrie en nijverheid te bestemmen.¹⁸⁵ De grondslagen voor dit besluit vormden de cityvorming en de verlaging van de kosten van uitvoering van het gewijzigde bouwplan. Bij vestiging van industrie en nijverheid was demping van de Uilenburgergracht niet nodig. Daarnaast maakte de hoge grondprijs de vrijkomende terreinen ongeschikt voor woningbouw. Bovendien zou er veel vraag zijn naar bouwterreinen voor industriële doeleinden.¹⁸⁶ Tijdens de beraadslaging over de bouw van de tweehonderd gemeentewoningen merkte De Miranda echter op dat Uilenburg voor industrie toch niet erg gewild was, juist vanwege de hoge grondprijs.¹⁸⁷ Het sociaal-democratische raadslid Z.D.J.W. Gulden lichtte toe dat een daling van de grondprijs had ingezet, zodat op de vrijgekomen terreinen ook woningen konden worden gebouwd. Daarnaast argumenteerde hij dat de bouw van woningen op Uilenburg mogelijk werd, doordat door het raadsbesluit uit 1921 tot verdeling van de stad in drie zones: een voor industriële inrichtingen, een voor woonwijken en een die als 'gemengde wijk' werd aangeduid. Deze laatste zone viel samen met de buurten in de oude stad, waar cityvorming in hoge mate haar invloed deed gelden en waar hinderlijke bedrijven moeilijk waren te verplaatsen.¹⁸⁸

Niet alleen de gewijzigde opvattingen over de indeling van de stad, maar ook gewijzigde opvattingen over de bewoners van de Jodenbuurt hadden invloed op de totstandkoming van het voorstel om op Uilenburg woningen te bouwen. Vóór de jaren twintig waren gemeentebestuurders ervan overtuigd dat de bewoners van Uilenburg zich zouden conformeren aan een hogere

---

¹⁸⁴ SAA, Gemeenteblad (15030), 1924, afd. 1, 1521-1524.

¹⁸⁵ SAA, Gemeenteblad (15030), 1916, afd. 2, 800.

¹⁸⁶ Ibidem, 551-554.

¹⁸⁷ SAA, Gemeenteblad (15030), 1924, afd. 2, 1591.

¹⁸⁸ SAA, Gemeenteblad (15030), 1921, afd.1 I 247-252; SAA, Gemeenteblad (15030), 1924, afd. 2, 1575.

woonstandaard wanneer zij een betere woning kregen. Maar in de jaren twintig werd duidelijk dat het wonen in de Transvaalbuurt geen oplossing bood voor het armoedeprobleem van de bewoners van Uilenburg. Integendeel, de armoede was door de oorlog en neergang in de diamantindustrie verergerd.¹⁸⁹ B en W concludeerden dat de bewoners van de oude Jodenbuurt ‘door den aard van hun bedrijf den sterken wensch koesteren om in dezelfde omgeving te blijven wonen’.¹⁹⁰ Ook het raadslid W.J. Carels had een uitgesproken mening over de bewoners van Uilenburg. Volgens hem was het een vergissing geweest om de bewoners van Uilenburg over te brengen naar de woningen van HV in de Transvaalbuurt. Het was met de beste bedoelingen geschied, maar de mensen aardden daar niet. Hadden die bewoners behoorlijke woningen gekregen in de buurt, waar zij groot gebracht waren, dan zouden zij ongetwijfeld ‘hoogst dankbaar’ zijn geweest.¹⁹¹ Enkele raadsleden brachten tegen het voorstel om naast woningen, ook berg- en werkplaatsen op Uilenburg te bouwen in dat zij bang waren dat Uilenburg een ‘rommelbuurt’ zou worden en toestanden zouden ontstaan die in andere buurten juist gewraakt werden.¹⁹² De Miranda reageerde daarop dat dat hem uit eigen ervaring gebleken was, ‘dat de bevolking zeer verlangend is naar kleine werk- en bergplaatsen. Men kan dat natuurlijk tegengaan, doch dan krijgt de bevolking sterk den indruk, dat men haar dupeert. Men ziet dat vaak gebeuren, dat de bewoners uit goede gemeentewoningen vertrekken en naar particuliere woningen verhuizen. Men dient dus precies te weten, wat men bouwen gaat.’¹⁹³

Waarschijnlijk kwam het ook de gemeentebestuurders goed uit om een deel van de bewoners van Valkenburg op Uilenburg te concentreren, omdat zij daar andere stadsbewoners niet tot last zouden zijn. Tegen de combinatie van wonen en werken in de nieuwe wijken had de Gemeente namelijk wel bezwaar, vooral vanuit hygiënisch oogpunt. Zo werd het als een onhygiënische gewoonte beschouwd dat venters en kleine handelaren in de Transvaalbuurt allerlei handelswaren in huis bewaarden. Bovendien blokten zij met hun handkarren de doorgang op straat en in portalen.¹⁹⁴ Om de problemen op te lossen, had de raad op 17 mei 1923 ingestemd met een voordracht van B en W tot de bouw van speciale karrenbergplaatsen voor de bewoners van de Transvaalbuurt.¹⁹⁵ Uit een rapport van HV over de bewoning van de verenigingswoningen uit 1931 blijkt dat het probleem niet helemaal was

---

¹⁸⁹ G.W.B. Borrie, *Monne de Miranda: een biografie* (Den Haag 1993) 229: ‘Aan het eind der jaren twintig waren er in Amsterdam omstreeks 4250 venters, hoofdzakelijk met handel in levensmiddelen. Dit grote aantal werd mede veroorzaakt door de slechte economische toestand en de grote werkloosheid onder de diamantbewerkers. Bovendien waren er nog 1300 lompenventers ingeschreven. Hun aantal werd beperkt door het sedert 1921 bestaande vergunningstelsel. De lompenventers waren bijna allen joden; van de overige venters was 31% joods – een zeer groot aantal, aangezien Amsterdam in 1928 75.000 Israëlieten telde, dat is 10% van de totale bevolking.’

¹⁹⁰ SAA, Gemeenteblad (15030), 1924, afd. 1, 1523.

¹⁹¹ SAA, Gemeenteblad (15030), 1924, afd. 2, 1580.

¹⁹² SAA, Gemeenteblad (15030), 1924, afd. 2, 1578, 1599.

¹⁹³ Ibidem, 1592, 1603-1604.

¹⁹⁴ SAA, Gemeenteblad (15030), 1923, afd. 1, 537-538; ‘Stichting „Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring”. Bouwplannen op Uilenburg’, *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 06-08-1924; Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 155: Dezelfde soort problemen ontstonden volgens Leydesdorff ook in de Oosterparkbuurt, waar al eerder Joden naartoe waren vertrokken.

¹⁹⁵ SAA, Gemeenteblad (15030), 1923, afd. 2, 636.

opgelost. Hoewel de woningen door een overgrote meerderheid van de bewoners goed werd bewoond, maakten de portalen, trappen en zolderverdiepingen in veel gevallen een ‘goren indruk’.¹⁹⁶ Volgens Leydesdorff klaagden ook de bewoners van de Transvaalkade, die daar al eerder dan de bewoners van Uilenburg naartoe waren verhuisd, bij de Gemeente over de achteruitgang van de kade. ‘De landelijke rust; en het uitzicht is weg. Door de overbevolking van kinderen wordt de kade steeds gebruikt als losplaats van paalen, steenen en zand, en daarbij nog het schoonmaken van allerlei handkarren van venters, die tevens hun visch en ander afval in de ringvaart deponeren.’¹⁹⁷

Naast het venten en de kleinhandel, was het tornen, sorteren en bergen van lompen gaan ‘voortwoekeren’ in de nieuwe woonwijken gedurende de oorlogstijd. De lompenindustrie had zich voor de Eerste Wereldoorlog in de Jodenbuurt geconcentreerd, maar was met de ontruiming van Uilenburg naar de nieuwe woonwijken verplaatst. B en W meenden dat de bezwaren tegen de lompenindustrie in de nieuwe buurten groter waren dan in ‘die woonwijken, welke in alle opzichten verwaarlozing vertoonen’.¹⁹⁸ Zij gaven toe dat geneeskundigen het besmettingsgevaar vaak als ongegrond verklaarden, maar, zo redeneerden B en W ‘er is geen hygiënist, die de bezwaren, verbonden aan de behandeling en het vervoer van lompen – van allerlei herkomst – en de gevaren, die daaruit voortvloeien voor de omgeving, geringschat.’¹⁹⁹ B en W argumenteerden dat de lompen ‘kiemen van besmetting’ in zich konden bergen en zodoende niet alleen voor de verwerkers, maar ook voor de omgeving een gevaar vormden. Bovendien zouden de lompen ongedierte en stof aantrekken en zo de woning ondeugdelijk maken.²⁰⁰ Vanwege de bezwaren tegen de verspreiding van lompenwerkplaatsen en –bergplaatsen in de nieuwe woonwijken, stemde de raad op 30 oktober 1917 in met het voorstel van B en W om deze werkzaamheden op drie plaatsen te centraliseren, onder meer op een terrein op Uilenburg, gelegen tussen de synagoge en de Sophie Rosenthal bewaarschool.²⁰¹ Tot de bouw van het pakhuis is het echter nooit gekomen.

Evenals bij de woningbouw voor de bewoners van Uilenburg, speelde de Joodse identiteit van de bewoners van Valkenburg een rol bij het voorstel om de woningbouw op Uilenburg over te laten aan HV. Vanwege de ‘bijzonderen aard’ van de bewoners, stelden B en W voor om de exploitatie in handen te geven van HV, welke ‘de bevolkingsgroep en haar behoeften speciaal kent’.²⁰² Het communistische raadslid J. Doornbusch verzette zich tegen dit voorstel, omdat een particuliere vereniging in zijn ogen niets te maken had met het beheer van gemeentewoningen. Bovendien

---

¹⁹⁶ *Stichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring, Rapport betreffende de gezinsgrootte, aard der bewoning, enz. gehouden in april 1931* (Amsterdam 1931) 4-5: ‘Door onvoldoende schoonhouden, het plaatsen van vuilnisemmers en brokstukken van oude kleeden en matten, quasi om de vloer schoon te houden, verkeerren, vooral de trappen voor zes bewoners bestemd, in een min of meer goren en ietwat onreinen toestand. Ook de beschadigde muren, door het opsleepen van rijwielen veroorzaakt, dragen er niet weinig toe bij den goren indruk te verergeren.’

¹⁹⁷ Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 175.

¹⁹⁸ SAA, Gemeentebld (15030), 1917, afd 1, 931-932.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 936

²⁰⁰ *Ibidem*, 936

²⁰¹ SAA, Gemeentebld (15030), 1917, afd 1, 931-940; SAA, Gemeentebld (15030), 1917, afd 2, 2137 – 2221.

²⁰² SAA, Gemeentebld (15030), 1924, afd. 1, 1523-1524.

betwijfelde hij of het nodig was om de mensen ‘zo precies’ te kennen. Doornbusch was van mening dat de Gemeente mensen aan een woning moest helpen, ongeacht wie of wat voor mensen het waren. Samen met zijn fractiegenoten diende hij een voorstel in tegen de exploitatie van het Uilenburgcomplex door HV.²⁰³ De Miranda maakte de raad duidelijk waarom hij het niet met Doornbusch eens was:

‘Hier moet gezorgd worden voor bewoners, van wie men kan zeggen, dat zij sociaal achterlijk zijn. Het zijn gezinnen, die sociale hulp – ook in den vorm van lage huur – noodig hebben en *wier eigenaardige gebruiken en opvattingen* meebrengen, dat zij met groote zorg worden behandeld. Wanneer Handwerkers Vriendenkring dit werk wil doen, kan daardoor veel narigheid en veel discussie in den Raad worden voorkomen.’²⁰⁴

De Miranda liet zich er niet over uit wat hij onder ‘eigenaardige gebruiken en opvattingen’ verstond.²⁰⁵ Er volgde verder ook geen discussie hierover. Niemand steunde het voorstel van Doornbusch. In een artikel in het *Gedenkschrift der stichting „Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring”* (1937), merkte De Miranda wel op dat de herhuisvesting van de Joodse bevolking ‘dubbel [zo] moeilijk’ was:

‘Is er wel één volksgroep, zoo gehecht aan traditie, zoo verknocht aan de omgeving, waarin zij opgroeide, als de Joodsche? Deze gehechtheid aan de omgeving is, bij het verplaatsen van krotbewoners, altijd een factor van beteekenis. Ook de Ridder- en Jonkerstraters en de Jordaners zijn het best te verplaatsen, wanneer de geheele familie mee gaat, liefst met de namen van de straten! Bij het joodsche volksdeel spelen de familie-verhoudingen een nóg groter rol, doch overheerschend is de staat van armoede, dat, wat wij noemen de „sociale indicatie”.’²⁰⁶

Leydesdorff bevestigt dat de Joden in de nieuwe buurt contact probeerden te houden met de bewoners van de oude Jodenbuurt en dat het Joodse leven in Oost georiënteerd bleef op instellingen in de oude Jodenbuurt.²⁰⁷ Zij betwijfelt dan ook of verderaf leven van de oude Jodenbuurt een stap voorwaarts op weg naar emancipatie van de Joodse volksklasse betekende.

Ondanks dat sommige Joden zich door hun beroep en in hun gewoonten blijkbaar nog onderscheiden van niet-Joden, was De Miranda ervan overtuigd dat de Joodse bevolking zich uiteindelijk zou aanpassen. De Miranda merkte namelijk op dat het niet zeker was, dat de oorspronkelijke Joodse bevolking zich weer op Valkenburg zou verzamelen. Een studie van de sociaal-democratische wethouder E. Boekman wees uit, dat de Joden een andere neiging vertoonden: zij zouden zich meer en meer over de stad verspreiden.²⁰⁸ In 1924 woonden volgens Boekman nog

---

²⁰³ SAA, Gemeentebld (15030), 1925, afd. 2, 643.

²⁰⁴ Ibidem, 647. Eigen cursivering.

²⁰⁵ S. Kleerekoper, ‘Het joodse proletariaat in het Amsterdam van de eerste helft van de twintigste eeuw en zijn leiders’, *Studia Rosenthaliana* 3 (1969) 208-233, aldaar 226: De Miranda heeft zich zelden uitgelaten over de positie van de Joden in de maatschappij. Misschien omdat hij zich juist van het joods zijn probeerde te ontdoen, zoals Kleerekoper constateert.

²⁰⁶ S.R. De Miranda, ‘Woning en welvaart’, in: *Handwerkers Vriendenkring, Gedenkschrift der stichting „Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring”* (Amsterdam 1937) 3-4, aldaar 3.

²⁰⁷ Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 135.

²⁰⁸ SAA, Gemeentebld (15030), 1924, afd. 2, 1592.

37.815 mensen in de Jodenbuurt, waaronder 22.044 Joden. Dat was nog maar een derde van het totaal aantal Joden in Amsterdam. De anderen waren vertrokken naar wijken waar hun aantal minder dan twintig procent van de gehele bevolking was.²⁰⁹ Waarschijnlijk beschouwde De Miranda het wonen in een gemeentewoning dus als een tussenstap op weg naar volledige emancipatie.

De Miranda verklaarde dat het niet nodig was om alle bewoners van Valkenburg te huisvesten.²¹⁰ Kleine gezinnen en alleenstaanden, waarvoor de grote woningen op Uilenburg niet geschikt waren, financieel zelfredzame gezinnen en ‘ontoelaatbare’ (maatschappelijk onaangepaste) gezinnen zouden elders worden gehuisvest. Voor die bewoners en voor bewoners van onbewoonbaar te verklaren kelderwoningen in Amsterdam stelden B en W op 29 mei 1925 aan de raad voor vijftienhonderd gemeentewoningen te bouwen in de Spaarndammerbuurt, aan de Postjesweg, in de Buiksloterham, in de Transvaalbuurt en aan de Asterweg.²¹¹

Voor de bouw van de tweehonderd en vijftienhonderd gemeentewoningen hadden B en W de regering om een voorschot en bijdrage onder de Woningwet gevraagd. De bijdrage was nodig om een verschil tussen de exploitatiekosten (f 5,55 per week bij de 200 gemeentewoningen en f 6,00 bij de 1500 gemeentewoningen) en de gemiddelde huurprijs (f 4,00 en f 4,50 per week) voor de helft te dekken. De andere helft zou uit de gemeentekas worden verstrekt. De rooms-katholieke, antirevolutionaire en liberale raadsleden keerden zich tegen het plan van B en W om een bijdrage in de huur aan de bewoners te verstrekken.²¹² Van communistische zijde kregen B en W het commentaar dat de huurprijs voor de toekomstige bewoners nog te hoog was om te kunnen opbrengen.²¹³ Toch werden beide voordrachten zonder hoofdelijke stemming door de raad goedgekeurd.²¹⁴ De minister van Arbeid, P.J.M. Aalberse, onder wie woningbouw ressorteerde, maakte geen bezwaar tegen het verlenen van een bijdrage voor beide groepen woningen, maar wel tegen het verlenen van een voorschot voor de bouw van de tweehonderd gemeentewoningen. Hij argumenteerde dat de Gemeente zich op de vrije markt het benodigde kapitaal zou kunnen verschaffen. De bouwkosten waren na de oorlog immers sterk teruggelopen. De raad stemde in met het voorstel van B en W om de bouw van de tweehonderd woningen dan maar uit de gemeentekas te financieren.²¹⁵ Voor de helft van de vijftienhonderd woningen verkreeg de Gemeente in 1927 wel een voorschot, met de toezegging dat de rest later zou volgen.²¹⁶

---

²⁰⁹ Boekman, E., ‘De verdwijning van het Amsterdmasche ghetto’, in: *De Vrijdagavond* 1, 21, 18 augustus 1924, geciteerd in: Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 137.

²¹⁰ SAA, Gemeentebld (15030), 1924, afd. 2, 1588.

²¹¹ SAA, Gemeentebld (15030), 1925, afd. 1, 881-886.

²¹² SAA, Gemeentebld (15030), 1924, afd. 2, 1569-1571; SAA, Gemeentebld (15030), 1925, afd. 2, 652.

²¹³ SAA, Gemeentebld (15030), 1924, afd. 2, 1578.

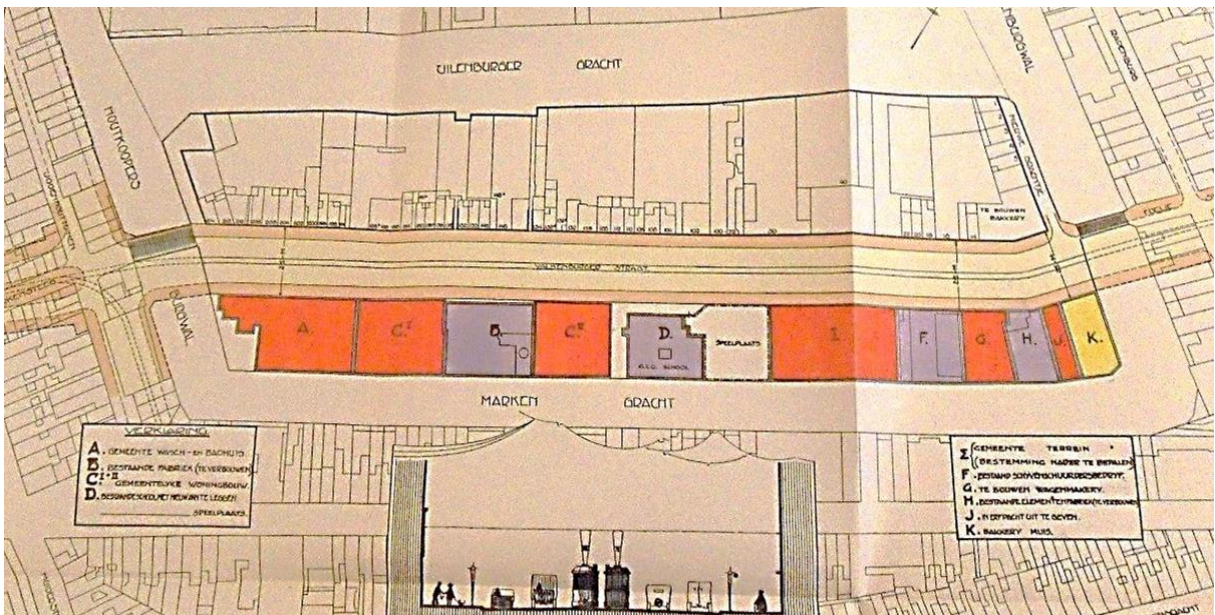
²¹⁴ SAA, Gemeentebld (15030), 1924, afd. 2, 1606; SAA, Gemeentebld (15030), 1925, afd. 2, 653.

²¹⁵ SAA, Gemeentebld (15030), 1925, afd 1, 223-230.

²¹⁶ SAA, Gemeentebld (15030), 1928, afd. 2, 2815.

Afbeelding 4.3 Plattegrond van Valkenburg, waarop met groene kleur is aangegeven de onteigende percelen en met zwarte stip de percelen in eigendom van de gemeente. Bron: SAA, Archief van de Dienst Bouw en Woningtoezicht: kaarten (10040), inv. nr. 179.

Afbeelding 4.4 Bebouwingsplan voor Valkenburg. De Nummers geven de bestemming van de terreinen aan. A: Gemeente wasch- en badhuis, B: bestaande fabriek (te verbouwen), C I en II: Gemeentelijke woningbouw, D: bestaande school met nieuw aan te leggen speelplaats, E: Gemeenteterrein (bestemming nader te bepalen), F: Bestaand schijvenschuurdersbedrijf, G: Te bouwen wagenmakerij, H: Bestaande elementenfabriek (te verbouwen), J: In erfpacht uit te geven, K: Bakkerij Muis. Bron: SAA, Archief van de Dienst Bouw en Woningtoezicht (30168), inv. nr. 489.

4.3 Onteigening en onbewoonbaarverklaring op Valkenburg

De eerste stap in de sanering van Valkenburg bestond uit de vaststelling van een nieuwe voorgevelrooilijn aan de zuidzijde van de Valkenburgerstraat en het Boltensgrachtje, welke de raad op 20 januari 1926 goedkeurde. Daarmee werd de breedte van de Valkenburgerstraat op 18 meter en het Boltensgrachtje op 10 meter gebracht.²¹⁷ Vervolgens dienden B en W op 11 juni 1926 een voordracht in tot goedkeuring van het voorlopig onteigeningsplan van gronden en gebouwen op Valkenburg en een voordracht tot onbewoonbaarverklaring van 347 woningen van de 581 woningen die Valkenburg telde: 236 woningen aan de zuidoostzijde en 111 woningen aan de noordwestzijde van de Valkenburgerstraat.²¹⁸ Met het voorlopig onteigeningsplan stemde de raad meteen in, terwijl over de onbewoonbaarverklaring van woningen op Valkenburg lang werd gediscussieerd voordat de raad haar goedkeuring gaf.²¹⁹

De discussie in de raad ging niet over de onbewoonbaarverklaring op Valkenburg zelf, want niemand twijfelde eraan dat de krotten moesten verdwijnen. Het voorstel van J. Th. Peters en Carels om een besluit over deze voordracht uit te stellen, werd resoluut van de hand gewezen. Zij wilden onderzoeken of het mogelijk was van twee woningen één te maken.²²⁰ Achteraf gezien een interessant voorstel, omdat daarmee het karakter van de bebouwing in de oude Jodenbuurt behouden zou blijven. De raadsleden zagen daar echter allerminst een reden toe. Zowel sociaal-democraten als de liberalen argumenteerden dat uitstel onwenselijk was, ook al zouden woningeigenaren daar belang bij hebben. Uit vrees dat de afgekeurde woningen nog lange tijd zouden blijven staan en dat de bewoners in de ellende zouden blijven zitten, zoals op Uilenburg was gebeurd, wilden de raadsleden zo snel mogelijk tot sloop overgaan.

De discussie in de raad ging voornamelijk over de wijze van opruiming van krotten in verschillende stadsdelen. Tijdens de beraadslaging over de bouw van tweehonderd gemeentewoningen had het raadslid W. Boissevain, evenals de directeur van de Gezondheidscommissie, B en W afgeraden om met de onbewoonbaarverklaring op Valkenburg te beginnen, omdat nog een groot gedeelte van Uilenburg ontruimd moest worden en aan het saneringsplan voor de Jordaan nog niets was gedaan.²²¹ Over de sanering van Uilenburg en de Jordaan liet De Miranda zich niet uit, wel over de manier waarop B en W te werk gingen bij krotopruiming. Na Valkenburg zou de Joden Houttuinen aan de beurt komen. Daarbij ging het ook om een verkeersbelang.²²² Het systeem dat gevolgd werd bestond dus uit een combinatie van de verbetering van de volkshuisvesting en van de verkeerswegen. Om de verkeerswegen zo goed mogelijk op elkaar te laten aansluiten, was het nodig om naast elkaar gelegen

---

²¹⁷ SAA, Gemeentebld (15030), 1926, afd. 1, 30-32; SAA, Gemeentebld (15030), 1926, afd. 2, 9.

²¹⁸ SAA, Gemeentebld (15030), 1926, afd. 1, 913-914 (voorlopig onteigeningsplan); Gemeentebld (15030), 1926, afd. 1, 923 – 985 (onbewoonbaarverklaring).

²¹⁹ SAA, Gemeentebld (15030), 1926, afd. 2, 1245 (voorlopig onteigeningsplan); SAA, Gemeentebld (15030), 1926, afd. 2, 1232-1244 (onbewoonbaarverklaring).

²²⁰ SAA, Gemeentebld (15030), 1926, afd. 2, 1232-1233.

²²¹ SAA, Gemeentebld (15030), 1924, afd. 2, 1571-1572.

²²² Ibidem, 1590-1591.

stadsdelen achtereenvolgens te saneren. Het verkeersvraagstuk bepaalde dus de keuze van B en W om met de sanering van de Jodenbuurt voort te gaan.

Bij de discussie over de onbewoonbaarverklaring van woningen op Valkenburg vroeg Doornbusch wederom aan B en W waarom niet eveneens een flink aantal krotwoningen in de Jordaan onbewoonbaar werd verklaard.²²³ Het sociaal-democratische raadslid G. van den Bergh (een neef van de voormalig wethouder Z. van den Bergh) was voorstander van een groter werkplan, lopende over een reeks van jaren, waarin de onbewoonbaarverklaring van de duizenden krotten was opgenomen, die volgens hem nog altijd een schandvlek vormden op de ‘overigens zo ontzaglijk verbeterde volkshuisvesting’.²²⁴ Ditmaal merkte De Miranda op dat aan het plan tot onbewoonbaarverklaring van woningen in de Jordaan werd gewerkt. Ook daar zou de verbetering van de volkshuisvesting met de verbetering van de verkeerstoestanden in verband worden gebracht. Eveneens bevestigde De Miranda dat een groot plan tot krotpruiming in voorbereiding was.²²⁵

Op 13 juli 1927 stelden B en W aan de gemeenteraad voor over te gaan tot definitieve onteigening van het zuidoostelijke gedeelte van Valkenburg.²²⁶ Naast de 236 woningen die daar voor onbewoonbaarverklaring in aanmerking kwamen, omvatte dit plan de sloop van 95 woningen die niet zó slecht waren, maar die volgens B en W toch ernstige gebreken vertoonden. De fabrieksterreinen lieten B en W buiten het onteigeningsplan, omdat de kosten van onteigening niet in verhouding stonden tot het aantal nieuwe woningen dat daarvoor in de plaats gebouwd zou kunnen worden.

Tegen dit voorstel kwam weinig oppositie. Het communistische raadslid A. Lisser betwijfelde of er een verbetering bereikt kon worden als de fabrieken bleven staan, omdat zich daarin volgens hem ‘afgrijselijke ziektehaarden’ bevonden. De Miranda verklaarde dat B en W van mening waren dat, gezien de indeling van het terrein, naast de verbetering van de volkshuisvesting ook de industrie kon blijven bestaan. Goede, aan het water gelegen terreinen, waren er in Amsterdam niet in zo grote getale, zodat B en W de bestaande gelegenheden voor kleinindustrie wilden behouden.²²⁷ Valkenburg, zou evenals Uilenburg, dus de bestemming van een gemengde wijk krijgen. De raadsleden verenigden zich met deze voorstelling. Ook de regering gaf op 17 december 1927 goedkeuring tot verlening van een voorschot voor de uitvoering van het onteigeningsplan, ter hoogte van het nadelig saldo van f 700.000.²²⁸

Nadat de besluiten tot onbewoonbaarverklaring en onteigening van woningen op Valkenburg waren genomen, verschoof de aandacht van het gemeentebestuur naar het verkeersvraagstuk. Op 29 maart 1929 stelden B en W voor aan de raad om een nieuwe voorgevelrooilijn vast te stellen voor de bebouwing te stichten aan de zuidzijde van de Valkenburgerstraat op een afstand van vijftieng

---

²²³ SAA, Gemeenteblad (15030), 1926, afd. 2, 1234-1235.

²²⁴ Ibidem, 1233-1234.

²²⁵ Ibidem, 1239.

²²⁶ SAA, Gemeenteblad (15030), 1927, afd. 1, 1318- 1325.

²²⁷ SAA, Gemeenteblad (15030), 1927, afd. 2, 1147-1149.

²²⁸ SAA, Gemeenteblad (15030), 1928, afd. 1, 1948.

meter tot de bebouwing aan de overzijde van de straat. Het Boltensgrachtje zou bij deze ingreep komen te vervallen. Hiermee wilden B en W Valkenburg als een toekomstig schakel in een plan van verkeerswegen in de binnenstad geschikt maken. Via de Valkenburgerstraat wilden B en W een verbinding verkrijgen van de binnenstad met het centraal station via de te verbreden Foeliestraat en Prins Hendrikkade, evenals van de binnenstad met de Kattenburgerbuurt via de te verbreden Foeliedwarsstraat.²²⁹

Tijdens de beraadslaging over de voordracht uitte De Miranda, die tussen 1927 en 1929 zitting had in de raad, zijn bezwaren tegen dit plan. Hij vreesde dat de uitvoering jarenlang zou duren, omdat hij verwachtte dat de regering niet zou willen meewerken aan onteigening, welk in de eerste plaats in een verkeersbelang was. De verbreding was volgens De Miranda onnodig, wanneer de Valkenburgerstraat en de Uilenburgerstraat bestemd werden voor eenrichtingsverkeer.²³⁰ Wethouder Abrahams sprak De Miranda op ieder punt tegen. De uitvoering van het plan zou niet lang duren, want een groot deel van de bebouwing, welk voor uitvoering van dit plan gesloopt moesten worden, was al in handen van de gemeente. B en W waren van mening dat de regering wel zou willen meewerken, omdat het doel van de onteigening in de eerste plaats de verbetering van de volkshuisvesting bleef. Tegen eenrichtingsverkeer in de Uilenburgerstraat bracht Abrahams in, dat die straat dood liep.²³¹ Als alternatief hadden B en W overwogen de Rapenburgerstraat te verbreden, zoals ook in het oorspronkelijke verbeteringsplan voor de Jodenbuurt was voorgesteld. B en W argumenteerden echter dat het financieel voordeliger was om de Valkenburgerstraat te verbreden en die verbetering zou sneller tot stand kunnen komen, omdat daar toch al gesloopt werd.²³² Een meerderheid van de raad was het met Abrahams eens. De voordracht werd met 24 tegen 11 stemmen aangenomen.²³³

---

²²⁹ SAA, Gemeentebld (15030), 1929, afd. 1, 591-592.

²³⁰ SAA, Gemeentebld (15030), 1929, afd. 2, 1038-1039, 1045-1046.

²³¹ Ibidem, 1045-1046.

²³² Ibidem, 1044.

²³³ Ibidem, 1047.

Afbeelding 4.5 Valkenburgerstraat 22, 1927. Blijkbaar is er nog een zaak in de onbewoonbaar verklaarde woning, want er is op de planken voor de kapotte ramen geschreven: 13 cent per kop, 3 cent per pond. Bron: SAA, Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting en rechtsvoorganger: glasnegatieven (5293.FO), inv. nr. 5293FO002046 (Beeldbank).

Afbeelding 4.6 Nieuwe Uilenburgerstraat 66-64 en lager, 1934. Op de hoek een bord: garages en bergplaatsen te huur. Bron: SAA, Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting en rechtsvoorganger: glasnegatieven (5293.FO), inv. nr. 5293FO002073.

4.4 De verplaatsing van de bewoners

In 1927 had de Gemeente van 533 gezinnen uit 547 onbewoonbaar verklaarde woningen onderzocht waarheen zij waren verhuisd. Dat er meer woningen dan gezinnen bij betrokken waren, kwam omdat 9 gezinnen 2 woningen bewoonden. Van de 533 gezinnen verhuisden 81 naar een gemeentewoning: 22 gezinnen naar de woningen van HV in de Transvaalbuurt en 23 gezinnen naar Zeeburgerdorp en het Asterdorp. Enkele bewoners waren opgenomen in een gesticht, een aantal anderen waren overleden en weer anderen waren bij gezinnen gaan inwonen. De overige 356 bewoners (67 procent) huurden een particuliere woning.²³⁴ Een meerderheid van de gezinnen, om precies te zijn 250, was naar een woning met een huur van f 4,00 of minder verhuisd. Naar aanleiding van het onderzoek verklaarde wethouder Boissevain dat de bewoners er bezwaar tegen hadden om een woning te huren in de periferie van de gemeente, omdat zij hun zaken en bedrijven uitoefenden in de buurten, waaruit zij werden verdreven.²³⁵

Dat geen van deze gezinnen naar Uilenburg was verhuisd, kwam omdat de woningen daar ten tijde van het onderzoek nog niet gereed waren. Die werden in november 1927 opgeleverd.²³⁶ Evenmin waren de 1500 gemeentewoningen afgekomen. Door werkstakingen had de bouw vertraging opgelopen. Bovendien duurde het tot 1928 voordat de regering akkoord ging met de verlening van een voorschot voor de bouw van de tweede helft van de 1500 woningen.²³⁷ Toen de eersten van de 1500 woningen in 1928 gereed kwamen, merkte Boissevain daar tijdens de begrotingsdebatten over op dat hij met vreugde had kunnen constateren, hoe dankbaar de bewoners van de krotwoningen waren, toen zij plotseling geheel nieuwe en smakelijk ingerichte woningen konden betrekken.²³⁸ De Miranda confronteerde Boissevain ermee dat hij eerder had opgemerkt dat de mensen niet in de gemeentelijke woningen trokken en liever in de binnenstad bleven wonen. Boissevain gaf toe dat er ook mensen waren, die een slechte woning in de binnenstad verkozen boven een woning in de periferie, omdat hun leven door familieomstandigheden, of door hun bedrijf met de binnenstad was verbonden. Omdat de behoefte aan woningen in de binnenstad zo groot was, verklaarde Boissevain dat B en W het plan hadden opgevat om voor wat afgebroken zou worden op Valkenburg en in de Ridder- en Jonkerbuurt

---

²³⁴ SAA, Gemeentebld (15030), 1927, afd. 2, 2423-2424.

²³⁵ Ibidem 2424.

²³⁶ Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien*, 94: Ottens geeft andere cijfers geeft van een onderzoek uit 1927 naar de verhuizing van gezinnen uit onbewoonbaar verklaarde woningen. Daaruit blijkt dat een aantal gezinnen uiteindelijk wel naar Uilenburg verhuisden: 'Onder de gezinnen waren er 267 Valkenburgers en 139 gezinnen uit verspreid in de stad liggende woningen. Een kwart (102 gezinnen) kwamen in een slechtere of nagenoeg even slechte woning terecht. De rest kreeg een betere woning: 87 gezinnen huurden een gemeentewoning, waarvan 23 in Asterdorp of in Zeeburgerdorp, 22 betrokken een woning van de Stichting Handwerkers Vriendenkring op Uilenburg, de overigen verhuisden naar een particuliere woning.'

²³⁷ SAA, Gemeentebld (15030), 1928, afd. 2, 2814-2815.

²³⁸ Ibidem, 2814.

nieuwe woningen te bouwen.²³⁹ Deze woningen werden in de jaren dertig op twee terreinen aan de oostzijde van de Valkenburgerstraat gebouwd.²⁴⁰

Afbeelding 4.7 Foeliedwarsstraat, gezien in de richting van de Foeliestraat, 1930. Bron: SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto-afdrukken (10003), inv. nr. 010003000965 (Beeldbank).

4.5 Het algemeen saneringsplan

Nadat was besloten om Valkenburgerstraat te verbreden, moesten de Foeliestraat en Foeliedwarsstraat op Rapenburg verbreed worden om het verkeer door de Valkenburgerstraat van en naar het centraal station te geleiden. Daarnaast moest de Joden Houttuinen nog gesaneerd worden om een verkeersweg aan te leggen van de Plantage Middenlaan richting de Dam. Daarmee zou het oorspronkelijke verbeteringsplan voor de Jodenbuurt worden voltooid.

Tijdens de behandeling van de begroting op 7 december 1927 diende De Miranda namens zijn fractie een voorstel in, waarin B en W werden uitgenodigd een algemeen saneringsplan op te stellen tot opruiming van alle krotwoningen in Amsterdam en over te gaan tot de bouw van tienduizend gemeentewoningen, met een gemiddelde huur van f 4,00 per week.²⁴¹ Boissevain bracht allerlei bezwaren in tegen het aannemen van dit voorstel. Zijn grootste bezwaar was dat de totstandkoming

²³⁹ Ibidem, 2815.

²⁴⁰ Van den Berg, *Uilenburg, Valkenburg, Rapenburg*, 22; Zoals op afbeelding 4.4 is te zien, kwamen op Valkenburg uiteindelijk maar op bescheiden schaal terreinen vrij voor gemeentelijke woningbouw.

²⁴¹ SAA, Gemeentebld (15030), 1927, afd. 2, 2363.

van een algemeen saneringsplan jarenlang zou gaan duren, omdat de verbetering van de oude stad onderdeel was van het plan voor Groot-Amsterdam, waarmee ook het verkeersvraagstuk gemoeid was. Om het plan voor de verbetering van de oude stad en voor Groot-Amsterdam uit te werken, was het volgens Boissevain nodig dat eerst een nieuwe gemeentelijke dienst opgericht zou worden die zich met dit vraagstuk ging bezighouden. Zolang nog geen plan voor Groot-Amsterdam tot stand was gekomen, besloot Boissevain dat de sanering van wijken waar krotopruijing samenhang met het verkeersvraagstuk, zoals de Joden Houttuinen en de Jordaan, vermeden moesten worden. Het voorstel van De Miranda werd uiteindelijk met 24 tegen 19 stemmen verworpen.²⁴²

Nadat De Miranda in 1929 wethouder van Volkshuisvesting en van Publieke Werken werd, kon hij zijn voorstel alsnog uitwerken. Op 18 november 1930 legden B en W een ‘Algemeen plan voor sanering en krotopruijing in de gehele stad’ aan de gemeenteraad voor.²⁴³ Dat omvatte onder meer een uitgewerkt plan tot onteigening van de Joden Houttuinen en Foeliestraten. B en W wilden met deze straten beginnen, omdat de onteigening hier in het belang was van het verkrijgen van een goede verkeersinfrastructuur. Voorgesteld werd om de oneven zijde van de Joden Houttuinen na onteigening te slopen en aan de andere zijde door onbewoonbaarverklaring verbetering te brengen. De kade zou dan een breedte van 22 meter verkrijgen. Eveneens zouden enkele woningen aan de Jodenbreestraat en het Waterlooplein onteigend worden voor de aanleg van een brede verkeersweg. Verder werd voorgesteld de beide zijden van de Markensteeg en Lazerussteeg te onteigenen om de straatbreedte op 25 meter te brengen; de oneven zijde van de Uilenburgersteeg, de Houtkoopersdwarsstraat en de Zwanenburgwal tussen de Joden Houttuinen en Jodenbreestraat om de straatbreedte op 15 meter te brengen en de oneven zijde van de Foeliestraat om de straatbreedte op 25 meter te brengen. Aan de andere zijden van deze straten zou door onbewoonbaarverklaring voldoende verbetering gebracht kunnen worden. Het totaal aantal voor onbewoonbaarverklaring in aanmerking komende woningen was ongeveer 350. Het aantal woningen welk in totaal door de sanering zou verdwijnen bedroeg 500.²⁴⁴ De kosten van de uitvoering van de sanering van de Jodenbuurt werden op f 3.087.000 geschat. B en W hoopten een voorschot en bijdrage van de regering te krijgen, evenals bij de sanering van Uilenburg en Valkenburg was geschied. Daarnaast was nog een bedrag van f 480.000 nodig voor de uitvoering van de verkeersverbetering in de Markensteeg en Lazerussteeg, welke de Gemeente voor eigen rekening zou nemen. In totaal zouden door onteigening en onbewoonbaarverklaring 16.000 woningen in heel Amsterdam verdwijnen. Geschat werd dat 8000 woningen nodig waren om de gezinnen te herhuisvesten, met een gemiddelde huurprijs van 4,20 per week.²⁴⁵ Voor de bouw van 1300 woningen op Landlust in het westen van Amsterdam, hadden B en W de regering verzocht om een voorschot en bijdrage.²⁴⁶

---

²⁴² Borrie, *Monne de Miranda*, 223; SAA, Gemeentebld (15030), 1927, afd. 2, 2363-2480.

²⁴³ SAA, Gemeentebld (15030), 1930, afd. 1, 2475-2493.

²⁴⁴ Ibidem, 2481.

²⁴⁵ Ibidem, 2485-2486.

²⁴⁶ Ibidem, 2486.

Nadat B en W hun plannen voor krotopruijing aan de raad kenbaar hadden gemaakt, dienden zij op 18 november 1930 twee voordrachten in tot onbewoonbaarverklaring van 130 woningen in de Joden Houttuinen en van 111 woningen in de Foeliestraat.²⁴⁷ Tijdens de behandeling van het algemeen saneringsplan hadden B en W al opgemerkt dat de woningen in de Joden Houttuinen tot de slechtste van Amsterdam behoorden en dat men daar de treurigste woontoestanden aantrof.²⁴⁸ De Foeliedwarsstraat zou er eveneens slecht aan toe zijn.²⁴⁹ B en W erkenden dat dit het resultaat was van de eerdere verplaatsing van de bewoners van onbewoonbaar verklaarde en ontruimde woningen en van bewoners die de huur niet konden opbrengen en uit hun woning waren gezet. Velen van die bewoners wilden geen gemeentewoning, maar kozen voor de particuliere markt, waar de woningen volgens B en W vaak even slecht waren.²⁵⁰ De voordrachten tot onbewoonbaarverklaring werden zonder discussie en hoofdelijke stemming goedgekeurd.²⁵¹

Afbeelding 4.8 Kaart van een voorlopig onteigeningsplan voor het gebied tussen de Foeliestraat en het Rapenburgerplein. Groen gekleurd zijn de percelen die voor onteigening zijn voorgedragen aan de raad. Bron: SAA, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht: kaarten (10040), inv. nr. 641.

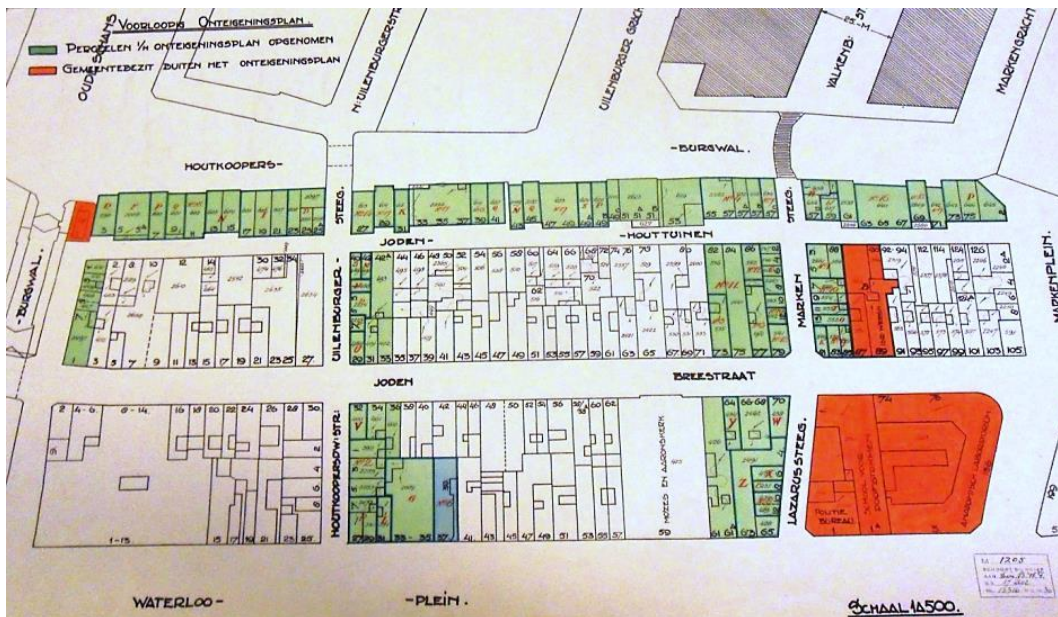
²⁴⁷ Ibidem, 2491, 2527.

²⁴⁸ SAA, Gemeentebld (15030), 1930, afd 1, 2475.

²⁴⁹ Ibidem 2481.

²⁵⁰ Ibidem, 2486.

²⁵¹ SAA, Gemeentebld (15030), 1930, afd. 2, 2601.

Abbeelding 4.9 Kaart van een voorlopig onteigeningsplan voor het gebied begrensd door de Zwanenburgwal, Houtkopersburgwal, Markenplein en Waterlooplein. Groen gekleurd zijn de percelen die voor onteigening zijn voorgedragen aan de raad, rood gekleurd is gemeenteterrein. Bron: SAA, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht: kaarten (10040), inv. nr. 642.

In 1933 maakten B en W aan de raad bekend dat de regering niet bereid was financiële steun te verlenen voor de uitvoering van het algemeen saneringsplan. Haar bezwaar was dat het in de eerste plaats zou gaan om verkeersverbeteringen en niet om de verbetering van de volkshuisvesting. Nadat B en W de saneringsplannen zodanig hadden aangepast dat deze, naar hun mening, wel als verbetering van de volkshuisvesting aangemerkt konden worden (door de verbreding van de Zwanenburgwal uit het plan te schrappen en het plan voor de Jordaan te beperken), weigerde de regering mee te werken, vanwege de economische crisis. Zij gaf in overweging de plannen tot een betere tijd uit te stellen. B en W legden zich daar niet bij neer en stelden aan de gemeenteraad voor het onteigeningsplan voor de Joden Houttuinen doorgang te laten vinden. De plannen voor de andere stadsdelen werden uitgesteld. In de Joden Houttuinen hadden via afzonderlijke raadsbesluiten verschillende aankopen plaatsgevonden. De percelen aan de onevenzijde waren al gesloopt. Voor de uitvoering van de onteigening, exclusief de kosten van straatanaleg en analeg van de kade, werden de kosten op vierhonderdduizend gulden geschat.²⁵² Nadat de raad haar goedkeuring had gegeven, ging de aankopen van percelen in de Jodenhouttuinen en Foeliestraat door tot 1940. Vanwege de uitbraak van de oorlog kwam het echter niet meer tot herinrichting van die straten.

Evenmin was de regering bereid steun te verlenen voor de bouwplannen op Landlust. B en W besloten de bouwplannen te beperken tot 587 woningen. Daarvoor vroegen zij aan de raad een krediet van f 1.895.120 beschikbaar te stellen en B en W in de gelegenheid te stellen later een voorstel tot

²⁵² SAA, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht: aanvulling (30168), inv. nr. 497 Saneringen en onteigeningen Jodenhouttuinen en Foeliestraten 1930-1933.

financiering van de bouwplannen in te dienen.²⁵³ Maar ook daarvan is door de economische crisis niks van terecht gekomen.²⁵⁴

4.6 Conclusie

Vanwege de ervaring met de verplaatsing van de bewoners van Uilenburg besloot de gemeenteraad tot de bouw van vervangende woningen, voorafgaand aan onbewoonbaarverklaring en onteigening van woningen op Valkenburg. Daarvoor werd onder meer Uilenburg als locatie aangewezen. De Jodenbuurt werd bestemd voor woningen en industrie, omdat de gemeentebestuurders concludeerden dat de bewoners van de Jodenbuurt door hun beroep aan die buurt waren gebonden.

Het feit dat krotopruijing in de Jodenbuurt ook in het belang was van het verkrijgen van een goede verkeersinfrastructuur, was reden om de sanering van Valkenburg, de Joden Houttuinen en de Foeliestraten voorrang te geven boven andere buurten, waar eveneens slechte woonomstandigheden heersten. In de aanpak van de sanering speelden financiële overwegingen een belangrijke rol. Om kosten te besparen werd besloten de onteigening op Valkenburg tot één zijde van de straat te beperken en om van de Valkenburgerstraat, in plaats van de Rapenburgerstraat, een brede doorgangsweg te maken. Bij de uitvoering van het algemeen saneringsplan werd duidelijk dat de Gemeente moeilijk, zo niet onmogelijk verder kon gaan met de sanering zonder financiële steun van het Rijk.

---

²⁵³ SAA, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht: aanvulling (30168), inv. nr. 497 Saneringen en onteigeningen Jodenhouttuinen en Foeliestraten 1930-1933.

²⁵⁴ Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien*, 101.

Conclusie

In de vier hoofdstukken zijn de plannen tot sanering van de Jodenbuurt uitvoerig behandeld, zodat nu antwoord kan worden gegeven op de vraag welke factoren een rol speelden in het planningsproces van de sanering van de Amsterdamse Jodenbuurt in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Aanleiding

De plannen van de Gemeente tot sanering van de Jodenbuurt kwamen tot stand als reactie op concrete problemen. Al in de zeventiende eeuw kwam het stadsbestuur tot de ontdekking dat de ruimtelijke inrichting op de eilanden Uilenburg, Valkenburg en Rapenburg verre van ideaal was, vanwege het karakter van de bebouwing en de straten, die niet aansloten op de nieuwe wijken die achter de Jodenbuurt werden aangelegd. Maar het duurde tot de tweede helft van de negentiende eeuw voordat de oplossing van deze kwesties algemeen belang kreeg. Daaraan droegen twee maatschappelijke ontwikkelingen bij. Ten eerste werd het verkrijgen van een goede verbinding met het centrum, waar allerlei voorzieningen gelegen waren, belangrijker, omdat de bevolking van Amsterdam snel groeide en steeds meer mensen de oude Jodenbuurt verlieten voor een betere woning in de nieuwe wijken. De verbetering van de infrastructuur van de Jodenbuurt werd essentieel voor de doorstroming van het toegenomen verkeer door de stad. Ten tweede werden de slechte woonomstandigheden in de Jodenbuurt, waar de arme Joodse bevolking van Amsterdam zich concentreerde, een kwestie van algemeen belang, doordat de woonomstandigheden in verband werden gebracht met de volksgezondheid. Medici argumenteerden dat hygiëne invloed uitoefende op de volksgezondheid. Sociaal betrokken burgers namen het pleidooi voor hygiëne over in hun strijd voor betere huisvesting van de armen. Woningonderzoeken toonden aan dat de woonomstandigheden in de Jodenbuurt, evenals in de Jordaan en op de Oostelijke Eilanden, het meest ernstig waren.

Sanering als praktijk van stadsontwikkeling

Dat aan de sanering van de Jodenbuurt voorrang werd gegeven, boven de sanering van andere buurten in Amsterdam waar slechte woonomstandigheden heersten, had niet in de eerste plaats met de bewoners te maken, maar met de aanwezigheid van meerdere samenhangende problemen in de Jodenbuurt. Het ging immers niet alleen om de verbetering van de hygiëne, maar ook om de verbetering van de verkeersinfrastructuur in de Jodenbuurt. Daarnaast hadden de beperkte financiële armslag van de Gemeente, de afhankelijkheid van de medewerking van de regering en de afwezigheid van vervangende woonruimte tot gevolg dat krotopruijing niet in meerdere stadsdelen tegelijk kon plaatsvinden en dat de sanering van andere buurten waar slechte woonomstandigheden heersten, werd uitgesteld. De manier waarop de bewoners werden betrokken in de plannen tot sanering van de Jodenbuurt veranderde wel gedurende het planningsproces. Die verandering hing weer samen met

politieke opvattingen, de ervaring die gemeentebestuurders hadden opgedaan met de verplaatsing van bewoners bij de uitvoering van saneringsplannen en de verwachte ontwikkeling van de economie en de ruimtelijke ontwikkeling van de stad.

Wetgeving

Een van de factoren die een rol speelden in de overweging van de Gemeente om te interveniëren in de ruimtelijke ontwikkeling van de Jodenbuurt, was de wetgeving. Al voor de invoering van de Woningwet besloot de Gemeente maatregelen te nemen om de hygiëne en verkeersinfrastructuur in de Jodenbuurt te verbeteren. De demping van de Markengracht, waartoe de raad in 1899 besloot, kon uitgevoerd worden met een beperkt planningsinstrumentarium en sloot aan op het beleid om woningeigenaren te stimuleren verbeteringen zelf uit te voeren. Omdat de Woningwet het onteigeningsproces vergemakkelijkte en het voor Gemeenten mogelijk maakte om financiële steun aan het Rijk te vragen voor de verbetering van de volkshuisvesting, kon de Gemeente een meer ingrijpend plan tot verbetering van de Jodenbuurt laten ontwerpen, welke naast de demping van de grachten ook de onteigening van onbewoonbare woningen omvatte. De invoering van de Woningwet was dus een belangrijke voorwaarde voor de totstandkoming van de sanering van de Jodenbuurt. Een nadeel was wel dat voor de uitvoering van saneringsplannen de Gemeente afhankelijk werd van de medewerking van de regering. Dat de reikwijdte van de Gemeente beperkt was zonder financiële steun van het Rijk werd duidelijk bij de uitvoering van het algemeen saneringsplan voor de gehele stad in de jaren dertig. Alleen de uitvoering van het saneringsplan voor de Joden Houttuinen kon worden doorgezet zonder steun van het Rijk. Voor de krotopruijing in andere delen van de stad had de Gemeente geen geld meer.

Financiering

Voor de financiering van saneringsplannen was de Gemeente dus sterk afhankelijk van de regering. Om de steun van de regering en van de gemeenteraad voor saneringsplannen te krijgen, was het belangrijk dat de kosten van de sanering beperkt bleven. Dat was volgens wethouder Van den Bergh de belangrijkste eis wanneer de verbetering van een gehele buurt ter hand werd genomen. Van den Bergh ging ervan uit dat wanneer eerst Uilenburg werd gesaneerd, de wijk met de meeste onbewoonbare woningen, tegen de tijd dat een volgende wijk aan de beurt zou komen, het aantal onbewoonbare en onbewoonde woningen daar zou zijn toegenomen. De waarde van de woningen zou dan gedaald zijn en de kosten van onteigening zouden afnemen. Uit deze redenering blijkt niet alleen dat de financiën in grote mate bepalend waren voor de aanpak van de sanering, maar ook dat de saneringsplannen werden gebaseerd op toekomstige verwachtingen van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Ook de besluiten om de onteigening van de Valkenburgerstraat tot één zijde te beperken en om van deze straat, in plaats van de Rapenburgerstraat, een brede verkeersweg te maken, werden door financiële overwegingen ingegeven.

Politieke opvattingen

Vanaf het eind van de negentiende eeuw gingen woninghervormers, sociaal-democraten en bewoners druk uitoefenen op de overheid om maatregelen te nemen om de huisvesting in de Jodenbuurt te verbeteren. Bovendien werden woninghervormers in de gemeenteraad verkozen. Daardoor nam de bereidheid van de Gemeente toe om zich met de volkshuisvesting bezig te houden. De woninghervormers Tellegen en Kruseman hadden door hun functie als directeur van Bouw- en Woningtoezicht en directeur van de Gezondheidscommissie veel invloed op het beleid van B en W betreffende de volkshuisvesting. De resultaten van woningonderzoeken van Bouw- en Woningtoezicht en de Gezondheidscommissie vormden de grondslag van het verbeteringsplan voor de Jodenbuurt en de deelplannen voor Uilenburg, Valkenburg, de Joden Houttuinen en de Foeliestraten.

Bij de besluitvorming over de sanering van Uilenburg oefenden de nog overwegend liberale opvattingen van de Gemeente invloed uit op de manier waarop de sanering werd aangepakt. ‘Verbetering van de volkshuisvesting’ betekende krotopruijing en omvatte niet de zorg voor vervangende woonruimte voor de bewoners van onbewoonbaar verklaarde en onteigende woningen. Daar zouden particulieren en verenigingen zorg voor moeten dragen. Met de komst van de sociaal-democraten in het college van B en W in 1913 werd naast krotopruijing, ook welvaartsbevordering doel van de sanering van de Jodenbuurt. Door goede woningen te verschaffen en door de bewoners op te voeden tot een betere leefwijze wilden de sociaal-democraten de emancipatie van het Joodse proletariaat bevorderen. Dankzij hun grote invloed op de gemeentepolitiek en de verzuiling, die ook op het terrein van woningbouw was doorgedrongen, konden de sociaal-democraten zich over de bewoners van de Jodenbuurt ontfemen. De sociaal-democraten vormden echter nimmer een meerderheid in de raad. In de periode ± 1915-1919 speelden de maatschappelijke omstandigheden hen in de kaart. Rond 1919 veranderde de gemeentepolitiek van karakter en verzetten zowel uiterst linkse als rechtse raadsleden zicht tegen het sociaal-democratische woningbouwprogramma. Toch stemden alle raadsleden in met de voorstellen van B en W tot vervangende woningbouw voor de bewoners van onbewoonbaar te verklaren woningen. De ervaring die de raadsleden hadden opgedaan met de moeizame ontruiming van Uilenburg deden hen daartoe besluiten.

Maatschappelijke omstandigheden

De onbewoonbaarverklaring van woningen op Uilenburg in 1911 leidde tot een hoge woningdichtheid in de toch al dichtbevolkte binnenstad van Amsterdam. Door de woningnood die in datzelfde jaar uitbrak, was er bovendien geen woonruimte meer beschikbaar voor de bewoners van Uilenburg die nog moesten verhuizen. De woningnood dwong de gemeentebestuurders om het saneringsplan voor Uilenburg te heroverwegen. Er moest een oplossing worden gevonden voor de herhuisvesting van de bewoners van Uilenburg, want particulieren en verenigingen bleken niet in staat voldoende woningen te bouwen. Pas met de overwinning van de sociaal-democraten in 1913 was de politieke wil in voldoende mate aanwezig om het beleid betreffende volkshuisvesting te herzien. De sociaal-

democraten wilden vervangende woningen bouwen om de woningnood te bestrijden. Door moeilijke omstandigheden in de bouw en de onhoudbare toestand op Uilenburg, waar tussen half afgebroken panden nog mensen woonden, konden de sociaal-democraten rekenen op steun van de andere partijen en van de medewerking van de regering.

Toekomstvisie op de stad

Voor de sanering van Uilenburg verwachtten de gemeentebestuurders dat krotopruijing zou bijdragen aan de doorstroming van slechte woningen in de oude stad naar nieuwe woningen in de buitenwijken. Dit proces had immers al in de tweede helft van de negentiende eeuw ingezet, onder invloed van de economische vooruitgang. Bij de verplaatsing van de bewoners van onbewoonbaar verklaarde woningen op Uilenburg in 1911, werd echter duidelijk dat de twee Joodse raadsleden, die hadden opgemerkt dat de bewoners door hun beroep, of door cultuur en traditie aan de oude buurt waren gebonden, gelijk hadden. De bewoners van onbewoonbaar verklaarde woningen op Uilenburg bleven allen in de oude stad wonen. Toch werd het opschuifstelsel aangehouden bij de bouw van vervangende woningen voor de bewoners van Uilenburg. Het plan van Tellegen om de bewoners van Uilenburg over te brengen naar Oost kwam voort uit de wens om de stad functioneel in te delen. Het centrum zou een werkfunctie moeten krijgen en de buitenwijken uitsluitend een woonfunctie. Het was ook financieel voordeliger om aan de stadsrand woningen te bouwen dan in het centrum.

De ervaring leert

Begin jaren twintig waren gemeentebestuurders gaan beseffen dat een strikte scheiding tussen wonen en werken in de stad nog niet haalbaar was, omdat hinderlijke bedrijven in de oude stad zich moeilijk lieten verplaatsen naar de overkant van het IJ en omdat de bewoners van de Transvaalbuurt wonen en werken toch combineerden in één woning. Het waren voornamelijk de werkzaamheden van de oudbewoners van Uilenburg, het venten, de handel en het lompenornen, –sorteren en –bergen, waar de gemeentebestuurders bezwaar tegen had, vanwege de onhygiënische gevolgen voor de gezinnen die vaak tussen de handelswaren woonden, en voor de omgeving. De gemeentebestuurders werden zich dus bewust dat er een afstand bestond tussen hun toekomstvisie op de stad en de leefwereld van de bewoners van de Jodenbuurt, waarin wonen en werken gecombineerd werden. Om die afstand te overbruggen, besloten zij in 1924 om de Jodenbuurt de bestemming te geven van gemengde woon- en industriewijk en om op Uilenburg woningen en werkplaatsen te bouwen voor de bewoners van onbewoonbaar te verklaren woningen op Valkenburg. De meerderheid van de bewoners van onbewoonbaar verklaarde woningen op Valkenburg vond echter zelf vervangende woonruimte bij particulieren. Oorzaak daarvan was de slechte afstemming van de termijn waarop de bewoners de onbewoonbaar verklaarde woningen moesten verlaten en de oplevering van de nieuwe woningen. Daarnaast speelde de wens van de bewoners om al dan niet in een woning onder gemeentelijk toezicht te wonen misschien ook een rol. Dat de woonomstandigheden in de Joden Houttuinen en Foeliestraten

eind jaren twintig verslechterden door de verhuizing van bewoners van onbewoonbaar verklaarde en onteigende woningen naar deze straten, was vervolgens een extra reden om de sanering van deze straten voorrang te geven boven de Jordaan en de Oostelijke Eilanden. De slechte woonomstandigheden en de armoede waarin de bewoners van de Jodenbuurt bleven verkeren, maken duidelijk hoe moeilijk het voor de Gemeente was om door interventie in de ruimtelijke ontwikkeling van de stad de economische vooruitgang van de stadsbewoners positief te beïnvloeden.

Geraadpleegde werken

Stadsarchief Amsterdam (SAA)

Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht: aanvulling (30168), inv. nr. 204, 489, 497

Archief van de Dienst Bouw en Woningtoezicht: kaarten (10040), inv. nr. 178, 179, 181, 641, 642

Archief van de Secretarie; Afdeling Publieke Werken (5180), inv. nr. 11593, 11604, 11612

Beeldbank

Gemeentebld (15030), 1899 – 1931

Kranten

Algemeen Handelsblad

De Telegraaf

Het Centrum

Het nieuws van den dag: kleine courant

Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij

Leeuwarder courant

Tilburgsche courant

Literatuur

Abrahamse, Jaap Evert, *De grote uitleg van Amsterdam: stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Bussum 2010).

Berg, Wim van den, e.a., *Uilenburg, Valkenburg, Rapenburg. Rapport leeronderzoek derdejaars sociaal-geografen, over sanering* (z.p. 1973).

Blom, J.C.H., en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuchs-Mansfeld en I. Schöffer (eds.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-310.

Borrie, G.W.B., *Monne de Miranda: een biografie* (Den Haag 1993).

Brugmans, H., *Geschiedenis van Amsterdam, deel 6 'Opgaand getij 1848-1925'* (Utrecht en Antwerpen 1973).

Cammen, Hans van der, en Len de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot vinex-wijk* (Utrecht 2003).

Caransa, Ab, *Verzamelen op het Transvaalplein. Ter nagedachtenis van het Joodse proletariaat van Amsterdam* (Baarn 1984).

Caransa, Ab, *Handwerkers vriendenkring 1869-1942. Belangenbehartiging, ziekenzorg, volkswoningbouw* (Alkmaar 1998).

- Couperus, S., *De machinerie van de stad. Stadsbestuur als idee en praktijk, Nederland en Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 2009).
- De Miranda, S.R., 'Woning en welvaart', in: *Handwerkers Vriendenkring, 'Gedenkschrift der stichting „Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring”'* (Amsterdam 1937) 3-4.
- Fuks-Mansfeld, R.G., 'Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1814', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffers (eds.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 177 – 207.
- Galesloot, F., *De Gemeente uitgelegd. Stadsuitbreidings- en woningbouwpolitiek in Amsterdam in de tweede helft van de 19^e eeuw* (Den Haag 1983).
- 'Ghetto', *De kunst; een algemeen geïllustreerd en artistiek weekblad* 8, 437 (1916) 413-415.
- Haan, Jacob Israël de, 'Een Joodsche tentoonstelling (Het verdwijnend ghetto) Door Jacob Israël de Haan', *De Beweging* 12 (1916) 97-104.
- Hermans, L.M., *Krotten en sloppen. Een onderzoek naar den woningtoestanden te Amsterdam, ingesteld in opdracht van den Amsterdamschen Bestuurdersbond* (Amsterdam 1901).
- Hofland, Peter, *Leden van de raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941* (Amsterdam 1998).
- Jobse, R.B., 'Van kelderwoning tot hoogbouwflat. Honderd jaar bouwen en wonen in Amsterdam', in: G.A. De Bruijne, J. Buit en M.W. Heslinga e.a. (red.), *Wonen, werken en verkeer in Amsterdam, 1880 – 1980. Bijdrage tot de sociale geografie en planologie* (Meppel 1980) 19-103.
- Keppler, A., 'Amsterdam. De „saniering” van Uilenburg. (Vervolg.)', *De Bouwwereld* (1910) 410-412.
- Kleerekoper, S., 'Het joodse proletariaat in het Amsterdam van de eerste helft van de twintigste eeuw en zijn leiders', *Studia Rosenthaliana* 3 (1969) 208-233.
- Klerk, Len de, *De modernisering van de stad 1850 – 1914. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland* (Rotterdam 2008).
- Leydesdorff, Selma, 'Maakten zij de wereld leefbaar? Korte geschiedenis van de SDAP in het joodse bolwerk Amsterdam-Oost in de jaren voor en na de Tweede Wereldoorlog', in: Martin van Amerongen, Iet Attema, Luuk Brug e.a., (red), *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam 1984) 160-197.
- Leydesdorff, Selma, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987).
- Meijer, Jaap, *Het Joodse boek in vooroorlogs Mokum: nalezing: herinneringen met een bijsmaak* (Amsterdam 1999).
- Meulen, Johanna ter, *Huisvesting van armen te Amsterdam* (Haarlem 1903).
- Ottens, Egbert, *Ik moet naar een kleinere woning omzien: 125 jaar sociale woningbouw in Amsterdam* (Amsterdam 1985).
- Reijnders, C., *Van 'joodsche natiën' tot joodse Nederlanders: een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942* (Amsterdam 1969).
- Rössing, J.H., *Het verdwijnend "Oud-Amsterdam"* (Amsterdam 1916).

Ruijter, P. de, *Voor volkshuisvesting en stedebouw. Over woninghervormers en de beweging voor een goede stedebouw 1890-1920* (Amsterdam 1986).

Stichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring, Rapport betreffende de gezinsgrootte, aard der bewoning, enz. gehouden in april 1931 (Amsterdam 1931).

Stieber, Nancy, *Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and identity, 1900-1920* (Chicago 1998).

Stoovelaar, Hans, *Uilenburg 70 jaar. Het eiland en de werf Uilenburg van 1926-1996* (Amsterdam 1996).

Ströer, Carel J., 'Een verdwijnend ghetto', *Op de hoogte* 12 (1915) 526-535.

Vaz Dias, A.M., 'Over den vermogenstoestand der Amsterdamsche Joden in de 17^e en de 18^e eeuw', *De vrijdagavond. Joodsch weekblad* 8, 16 (17-07-1931) 242-244.

Vaz Dias, A.M., 'Het Amsterdamsche Jodenkwartier', in: *Gedenkschrift der Stichting "Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring"*. J. Hartog, A.M. Vaz Dias, Stichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring (Amsterdam 1937) 15-40.

Wagenaar, M.F., *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990).

Wagenaar, M.F., 'Stedenbouw, volkshuisvesting en architectuur in Nederland, 1850-1950', *Groniek. Historisch Tijdschrift* 37 (2004) 59-74.

Wiel, Kees van der, 'Baten en lasten van honderd jaar Woningwet', *Holland, historisch tijdschrift* 33, 2 (2001) 72-100.

Websites

Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland,

<http://www.joodsmonument.nl/person/509963>, geraadpleegd op 24-4-2015.